

Arap Kùltüründe Çeviri Çalışmaları ve Huneyn b. İşhâk Ekolü

Eyyüp TANRIVERDİ

Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakùltesi (Diyarbakır)

Özet

Kadim Yunan tabiplerinin Arapça ve Süryaniceye çevrilen eserlerine yönelik literal telif talepleri doğrultusunda meydana gelen bibliyografik çalışmalar, aynı zamanda bu alandaki çeviri çalışmaları sürecinin gelişimi hakkında aydınlatıcı bilgiler içermektedir. Bu taleplerden hareketle Huneyn b. İşhâk'ın Alî b. Yahyâ için yazdığı risale, alandaki çeviri ve telif literatürüne gösterilen entelektüel ve toplumsal ilgiyi takip etme imkanı sağlamaktadır. Bu bakımdan eser, kùltür tarihinin bu yönüyle ilgili sorunlarının çözümüne ışık tutan kıymetli bir vesikadır. Bu çalışmada Huneyn'in bu risalesinin içeriği, sözü edilen durumlar açısından incelenerek değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arapça Kùltürü, Çeviri Çalışmaları, Çeviri Sürecinin Problemleri, Huneyn b. İşhâk, Galen, Yunanca, Süryanice, Arapça.

Giriř

İBNU'N-NEDİM (ö. 385/995), *el-Fihrist*'te Emevî prensi Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'nin (ö. 85/704),¹ madenlerden altın

¹ Bunun hakkında bkz. Muhammed Abdülkâdir Hireysât, "Hâlid b. Yezîd b. Muâviye", *DİA*, XV (İstanbul 1997), s. 292-293.

ve gümüş elde etme sanatı konusunda Mısır'da yaşayan Yunanlı bilginlere Yunanca ve Kıpticeden Arapçaya yaptırdığını belirttiği çevirileri, İslam döneminde Arapça kültür tarihinin ilk çeviri çalışmaları olarak niteler.² Doğruluğu tartışmalı bu kayıt bir yana,³ Arapça kültürünün Abbasîlerin erken dönemlerinden itibaren çevre medeniyetlerin kültürel varlıklarına ilgi duyma, kaynaklarına nüfuz etme ve birikimlerini dönüştürme sürecine girdiğini söyleyebiliriz. Emevîler döneminin kısmî ve ferdî girişimler olarak nitelenebilecek çeviri etkinliklerinin,⁴ Abbasîlerin ilk dönemlerinden itibaren hızlı ve sürekli bir gelişme ve genişleme sürecine dönüşümü, Arapça kültüründe tam anlamıyla kültürel bir aydınlanmanın inşasını beraberinde getirmiştir. Bunun kaynak kültürler alanında Hintçe-Sanskritçe, Pehlevîce-Farsça, Yunanca ve Süryanîce yer almış ve intikalin aracılık boyutunda ise İslam toplumuna dahil olan bilhassa Hintliler, Farslılar, Süryanîler, Harranlı, kısmen de Yahudi bilginler etkinlik göstermiştir. Kuşkusuz çeviri etkinlikleri, VIII. ile X. yüzyıllar arasında çok faal dönemler yaşamış; bütünüyle süreç kendi kendini sürekli kontrol ederek eksiklerini telafi yoluna gitmiş, kendisini geliştirmiştir. Nihayet IX-X. yüzyıllara gelindiğinde ise zirvesine ulaşarak altın çağını yaşamıştır. Ya'kûb b. İshâk el-Kindî (ö. 256/870), Huneyn b. İshâk (ö. 260/873), İshâk b. Huneyn (ö. 298/910), Hubeyş b. el-Hasen, Sâbit b. Kurra (ö. 288/901) ve Kustâ b. Lûkâ (ö. 299/912 [?]) gibi Arapça kültüründe çeviri faaliyetinin en yetkin ve sürükleyici ustaları da bu çağda etkinlik göstermiştir. Bu etkinlik müteakiben Ebû Bişr Mattâ b. Yûnus (ö. 328/940), Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Adiy (ö. 364/974) gibi bilim adamları tarafından da sürdürülmüştür.

Çeviri sürecinde meydana gelen ve mütedavil olan literatürün aynı zamanda kendisine yönelik bibliyografik telif ihtiyacı oluşturduğuna

2 İbnu'n-Nedîm: *el-Fihrist*, nşr. İbrâhîm Ramazân, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1997, s. 338. Nallino, 1909'da Ambrosiana Merkez Kütüphanesi'nde rastladığı *Arzu miftâhi esrâri'n-nucûm* adlı Hermes'e nispet edilen eserin Grekçeden Arapçaya çevrilen ilk eser olduğunu, çevirinin 125/743'te yapıldığını söyler; bkz. Mahmut Erol Kılıç, "Hermes", *DİA*, XVII, (İstanbul 1988), s. 230.

3 Konu M.Ullmann tarafından ele alınmıştır; bkz. Von Manfred Ullmann, "Hâlid ibn Yazîd und die Alchemie: Eine Legende", *Der Islam*, c. 55/2 (Ekim 1978), s. 181-218. Dimitri Gutas da buna atıf yapar, bkz. Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 34.

4 Bu etkinlikler için bkz. Ramazan Şeşen, "İslâm Dünyasındaki Tercüme Faaliyetlerine Umumî Bir Bakış", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VI-1/3-4 (İstanbul 1979), s. 3-29.

da şahit oluyoruz. Döneminin aydın bir siması ve önemli bir çeviri hamisi, aynı zamanda Halife el-Mütevekkil'in (slt. 847-861) yakın dostu ve kâtibî Ebu'l-Hasen Alî b. Yahyâ el-Munecim (ö. 275/888-889), Huneyn b. İshâk'tan (ö. 260/873)⁵ kadim tabiplere ait eserler kapsamında bir bibliyografya hazırlayıp bunların içerikleri, tababet öğretimindeki yeri ve sair hususları açıklamasını ısrarla talep eder. O sırada bilimsel kariyerinin zirvesinde olsa bile Huneyn, kütüphanesini kaybettiğini belirtmekte, talebe konu olan literatürün de hafızada tutulamayacak genişlikte olduğunu dile getirmektedir. Buna karşılık daha önce hazırladığı benzer bir Süryanîce esere dikkat çekerek aslında alanın daraltılmasını istemektedir. Alî b. Yahyâ'nın talebini Huneyn de çok yerinde bulmakta ve böyle bir çalışmanın gerekliliğine inanmaktadır. Huneyn nihayet bu amaçla 241/855'te *Risâletu Huneyn b. İshâk ilâ 'Alî b. Yahyâ fî zikri mâ turcime min kütübi Câlînûs bi-'ilmîhi ve ba'di mâ lem yutercem* adlı eserini yazar. Huneyn, risalenin girişinde "bir Süryani" olarak nitelediği muhtemelen bir bilim adamının daha önce kendisinden Galen'in (ö. 200 [?]) eserleri kapsamında aynı nitelikte ancak çeviri durumlarını içeren bir eser yazmasını talep ettiğine işaret eder ve Süryanîce bir Galen indeksi hazırlayarak bu talebi karşıladığını belirtir. Bu durumda Alî b. Yahyâ'nın talebi gerekli ilavelerle beraber bu eserin acilen Arapçaya çevirisi şekline dönüşür. Böylece bu eser Alî b. Yahyâ'ya yazılan risalenin metnine esas olur. Bu tür bibliyografik çalışmaların gerekliliğine vurgu yapan bu taleplerin içeriğinde aynı zamanda dökümü yapılan eserlerin Süryanîce ve Arapçaya çevrilme durumu, çevirmenleri, çeviri nitelikleri ve kimler adına çevrildiği gibi hususların da özellikle tespitine önem verilmesi dikkat çekicidir. Talep sahiplerinin ilgilerinin salt bir liste ile sınırlı olmadığını ortaya koyan bu hususlara karşılık gelen tespitler kapsamında ortaya konulan malzeme ise kültür tarihi açısından büyük değer taşımakta, bu sayede ulaşılan neticeler de bilim tarihinin inşasında büyük önem kazanmaktadır.

Huneyn bu risalede öncelikle Galen'in eserlerinin ve bunların çevirilerinin dökümünü yapmayı hedeflemiştir. Eser bir listeden çok daha fazla veri ihtiva etmektedir. Huneyn'in konu etrafındaki çok boyutlu değerlendirmeleri, süreci bir bütün olarak tanımayı kolaylaştırdığı gibi, komşu disiplinler açısından da pek çok meselenin anlaşılmasını temin etmektedir. Galen'in bu kültür havzasında mütedavil eserleri kadar, bunlarla ilgili mevcut sorunlar ve bu sorunların

5 Hayatı ve sair hususlar için bkz. Hasan Katipoğlu-İlhan Kutluer: "Huneyn b. İshak", *DİA*, XVIII (İstanbul 1998), s. 377-380.

çözümüne yönelik faaliyetler de bu çerçevede metne yansımıştır. Aynı şekilde yapılmış ve yapılmakta olan çevirilere dair değerlendirmeler konunun bu boyutu ile ilgili meselelerin aydınlatılmasına katkı sağlamaktadır. Huneyn, Galen'in eserlerini sırayla ele alır, içerikleri hakkında bilgi verir, ilgili sorunları tespit eder. Sonra yapılmış olan çevirilerine işaret ederek bunlar hakkında kendi kanaatini kaydeder. Ayrıca her bir eser ve çeviri ile ilgili kendisinin icra ettiği faaliyeti anlatır; yani bir bakıma kendisinin de süreçteki konumunu ortaya koyar. Bu sayede sözkonusu dönemde kaynak ve çeviri metin ile çevirmen arasında çeviri sürecinin, altın çağındaki gerçekliğini tam anlamıyla hem de bu sürecin en yetkin icracısının kaleminden izleme imkanı bulmaktayız. Hakikaten Huneyn, kadim tıp literatürü kadar, IX. yüzyılda Süryanî ve Arap kültür ortamında mütedavil literatüre hakim olan en önemli isimdir. Aynı zamanda her iki kültürün en önemli çevirmeni olarak adı kültür tarihinin baş sayfasında yer almaktadır. Huneyn, kadim literatürün yanı sıra kendi dönemindeki gelişmeler ve kültürel çevrelerle de yakından ilgilidir. Bütün bunlar onun Arapça kültür tarihinin bu çok önemli sürecine dair tanıklık ve tespitlerine paha biçilmez bir değer kazandırıyor.

Sözü edilen risalenin ilmî neşrini ilk defa yine Huneyn ve ekibi hakkındaki ilk çalışmaların⁶ sahibi Alman doğubilimci G. Bergsträsser (ö. 1933), Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki (Ayasofya, nr. 3631) yazmaya dayanarak, Almanca çevirisiyle beraber *Hunain bin Ishâq über die syrischen und arabischen Galen-Übersetzungen* (Leipzig 1925)⁷ adıyla gerçekleştirdi.⁸ 1930'da risalenin yine Huneyn'e ait ikinci edisyonunun Hellmut Ritter (ö. 1971) tarafından Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Ayasofya, nr. 3590) tespit edilmesi üzerine Bergsträsser, her iki edisyonu bir arada değerlendirdiği *Neue Materialien Zu Hunain Ibn*

6 Gotthelf Bergsträsser, *Huneyn ibn Ishak und seine schule*, E. J. Brill, Leiden 1913.

7 Gotthelf Bergsträsser, "Hunain Ibn Ishâq über die syrischen und arabischen Galen-Übersetzungen", Leipzig 1925, *Islamic Medicine*, c. 18, Galen in the Arabic Tradition: texts and studies I, Fuat Sezgin (ed.), Frankfurt 1996, s. 185-306.

8 Bu çalışmada Bergsträsser'in sözkonusu neşri esas alınmıştır. Arapça metnin başka neşirleri de yapılmıştır: Huneyn b. İshâk, "Risâletu Huneyn bin İshâk ilâ Ali bin Yahyâ", *Dirâsât ve nusûs fi'l-felsefe ve'l-ulûm inde'l-Arab*, Abdurrahmân Bedevî (ed.), Beyrut 1981, s. 149-179. M. Muhakkık Farsça çeviri ile beraber Arapça metni de yayınlamıştır: Huneyn b. İshâk, *Risâletu Huneyn bin İshâk ilâ Ali b. Yahyâ*, ed.ve Farsça çeviri: Mehdî Muhakkık, Tahran 2001.

Ishâq's Galen Bibliographie (Leipzig 1932)⁹ adıyla bir inceleme daha yayınladı. Ayrıca bilhassa Arap bilim tarihi alanı ile ilgili çok sayıdaki çalışmasıyla tanınan M. Meyerhof da (ö. 1945), bu risaleye odaklanan makalesinde¹⁰ G. Gabrieli'nin Huneyn biyografisini¹¹ esas alarak onu geliştirir. Meyerof, risaledeki 129 eserden yaptığı seçkide önemli gördüğü notların bir bakıma İngilizce çevirisini tespit eder ve bu tespitleri daha sonra çevirmenler, hamiler ve İskenderiye Okulu-Galen literatürü konuları açısından değerlendirir.

Genel olarak Arapçanın sözü edilen kültürlerden çeviri yoluyla gerçekleştirdiği bilimsel aktarım faaliyeti, bilhassa Batı dillerinde çeşitli boyutlarıyla işlenmiş bulunmaktadır ve konunun bilim ve kültür tarihi açısından sahip olduğu öneme bağlı olarak da işlenmeye devam edeceği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada ise Arapçanın yaşadığı bu çeviri tecrübesi, Yunan kaynak kültür alanından yapılan çeviriler açısından ele alınmış, ancak burada sadece Huneyn'in Ali b. Yahyâ'ya yazdığı metinde ortaya koyduğu veriler işlenmiştir. Buna göre konu, Galen'in eserleriyle sınırlıdır ve sadece Huneyn'in bunlara dair tespit ve değerlendirmeleri ele alınmıştır. Konuyu birinci el bir kaynaktan bütünlük zemininde tasvir edip yorumlamak ve bundaki tespit ve değerlendirmeleri muahhar bilgilerle karıştırmamak için gerek sonraki kaynaklarda yer alan veriler, gerekse çağdaş araştırmaların yorumları çalışmaya yansıtılmamıştır. Yine de konunun işlenebilmesi için gerekli olan çerçeve okuma doğal karşılanmalıdır. İncelemede esas olarak Huneyn b. İshâk'ın süreçteki faaliyetlere yönelik tespitlerini, sürecin çeşitli boyutları açısından aydınlatıcı değerlendirmelerini ortaya koymak ve bir bakıma sürece, sorunlara, çözümlere onun gözüyle bakmak hedeflenmiştir. Risalenin içeriğinin öncelikle ilgili olabileceği konular itibarıyla yorum ve tasnife tabi tutulduğuna vurgu yapmalıyız. Çalışmanın taslağı bu hedefler doğrultusunda kaynak ve çeviri metinlerle ilgili sorunlar, çözümler ve tespitler, ayrıca Huneyn'in çeviri çalışmalarına dair değerlendirmeleri ile onun bu sü-

9 Gotthelf Bergsträsser, "Neue Materialien zu Hunain Ibn Ishâq's Galen-Bibliographie", Leipzig 1932, *Islamic Medicine*, c. 19, Galen in the Arabic Tradition: texts and studies II, Fuat Sezgin (ed.), Frankfurt 1996, s. 1-106.

10 Max Meyerhof, "New light on Hunain Ibn Ishâq and his period", *ISIS*, c. VIII, nr. 4 (Ekim 1926), s. 685-724. Ayrıca *Islamic Medicine*, c. 20, Galen in the Arabic Tradition: texts and studies III, Fuat Sezgin (ed.), Frankfurt 1996, s. 1-40.

11 Guiseppe Gabrieli, "Hunayn Ibn Ishâq", *ISIS*, c.VI, nr. 3 (1924), s. 282-292.

reçte icra ettiği etkinlik ve bu etkinliğin kendi dönemindeki fiilî etkisi konuları üzerine kurulmuştur. Bütün bu konular ifade edildiği üzere bizzat ve sadece Huneyn'in verdiği bilgilere göre değerlendirilerek işlenmiştir.

I. Kaynak Metin

Huneyn sadece bir bibliyografya tespiti ile yetinmemiştir. Kendisine aktarılan taleplerin içeriğine bakılırsa, aydınların beklentilerinin de bunun ötesini hedeflediğini söyleyebiliriz. Bilimsel yetkinliği ve literatüre hakimiyetinin yanı sıra Huneyn, kültürel gelişmelerle zaten yakından ilgilidir. Bunun sağladığı rahatlıkla kaynak literatürün güncel durumunu kat'î bir şekilde değerlendirmiştir. Onun değerlendirmesi, bilgi ve kültür inşasında kaynak olarak kullanılan metinlere ilişkin sorunlar ve üretilen çözüm yollarını müşahede imkanı sağlamaktadır. Yine bu itibarla, sözkonusu dönemde kaynak literatürün revaç bulup ilgili ellerde toplanmakta olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz.

Kaynak metin nüshalarında güvenilirliğe dair mevcut sorunların ciddiyeti, eserin her yerinde müşahede edilebilmektedir. Bu sorunları aşmak amacıyla Huneyn, nüsha karşılaştırması ve metin edisyonu yollarına başvurmuştur. Bu yöntemle kurulan metinler, üçüncü dile yapılan çevirilerde de rahatlıkla kaynak metin olarak kullanılabilmiştir. Bu da tespit edilen sorunlara ilişkin çözümlerin geliştirilmekte olduğunu göstermektedir. Güvenirlik sorunu zaman zaman kimi metinler için yeni çeviri ihtiyacı noktasında belirleyici olabilmıştır. Ayrıca Huneyn'in verdiği bilgiler, o dönemde nüshası çok olan, nadir olan ve nüshası bulunmayan kaynak metinleri tespit imkanı sağlamaktadır.

Her hâlükârda bu süreçte kaynak metinleri tespit etme, mevcut karışıklıklara düzen verme ve sorunları giderme hususlarında bir ihtiyaç ve çaba olgusu sözkonusudur. Bu doğrultuda sözkonusu dönemde kaynak metinlere ilişkin başlıca sorunlar olarak nisbet, isim, makale dizisi gibi dış sorunlar ile metinde mevcut bozma, düşme, hata, eksiklik gibi iç sorunlar ve bunlara yönelik iyileştirme çabalarından ayrıntılı olarak bahsedilebilir.

A. Eserlerin nisbeti

Eski Arap kültürüne ait eserlerin nisbeti konusu, Arap kültür tarihinin önemli bir meselesini oluşturur. Özellikle erken dönemlere ait teliflerde bu sorun ciddi bir şekilde kendini göstermektedir. Çünkü

bu dönemlerde “eser yazmak” kavramı sonraki dönemlerde ifade ettiği anlamı henüz kazanmamıştı. Eserlerin rivayeti ve iktibas kavramları da aynı çerçeveye dahildir. Önemli bir husus da ilim halkalarında dinleyicileri konumunda bulunanların hoca tarafından anlatılanları ders notları halinde derleyerek hocalara nisbet etmeleridir. Bizzat yazar tarafından iki kapak arasında tespit edilmemiş olan eserlerin yanı sıra kimi yazarların iktibas ile kurdukları metinleri kendi adlarına yaymaları da eserin nisbeti konusunu daha karmaşık hale getirmiştir.¹² Arap kültürü, cahiliye şiiri çerçevesinde bu sorunu yakından tanımaktaydı. Ancak bunlar anlam ve biçim açısından farklılık göstermektedirler. Arapça kültürüne ait eserlerin nisbeti ile ilgili karışıklıklar o dönemde kültürel bir sorun olarak henüz ortaya çıkmış değildi.

Arapça kültürü o dönemlerde bunun menfi tesirlerinden pek etkilenmese de, bu kültüre aktarılmakta olan Yunanca eserler için aynı şey söylenemez. Bu literatürün hacminin genişliği ve özellikle Süryanî kültür ortamlarında uzun bir geçmişe sahip tedavülü, eserlerin nisbetleri konusunda çeşitli karışıklıklara yol açmıştır. Galen’in eserleri sadedinde eserlerin nisbeti hususu, Huneyn b. İshâk’ın üzerinde önemle durduğu bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Huneyn b. İshâk, bazı eserlerin asıl sahiplerinden başkalarına nispet edildiğini tespit eder ve konu ile ilgili kendi araştırma sonuçlarını ortaya koyar. Huneyn, *Fî teşrihi âlâti’s-savt’*ın Galen’e nispetini hatalı bulmaktadır. Onun tespitlerine göre bu eser, Galen’e ait olmadığı gibi, kadim hekimlere ait bir eser de değildir. Huneyn bu eseri yakın zamanlarda Galen’in eserlerinden yapılmış bir derleme olarak değerlendirir. Ona göre eser derleme olarak da başarılı sayılmaz.¹³ Aynı şekilde Huneyn, *Fî teşrihi’l-‘ayn* adlı eserin Galen’e nisbetini de

12 Bu konu hakkında bkz. G.Bergsträsser, *Usûlu nakdi’n-nusûs ve neşri’l-kutub*, nşr. M. Hamdî el-Bekrî, Vizâretü’s-Sekâfe Merkezü Tahkiki’t-Turâs, Kahire 1969, nüshalar kısmı, s. 14-47.

13 Huneyn b. İshâk, “*Risâletü Huneyn bin İshâk ilâ ‘Alî bin Yahyâ fî zikri mâ turcime min kütübi Câlînûs bi-‘ilmihi ve ba’di mâ lem yutercem*”, Gotthelf Bergsträsser, *Hunain bin Ishâq über die syrischen und arabischen Galen-Übersetzungen* (Leipzig 1925) içinde, s. 23 (Bundan sonra: “Huneyn, *Risâle*” şeklinde gösterilecektir). Bu değerlendirmesine rağmen Huneyn ilginç bir şekilde bu eseri Yûhannâ b. Mâseveyh için Süryanîceye çevirmekten geri durmaz. Daha da ötesi çeviriyi tam bir çeviri ya da düzeltme şeklinde yaptığını hatırlamadığını bununla beraber elinden geldiğince mükemmel bir iş çıkarmaya çalıştığını hatırladığını ifade eder.

kuşkuyla karşılar; ona göre bu eser Rufus'a (ö. m.s. 117) veya başka birine ait olmalıdır.¹⁴

Huneyn, konusu Galen'in *Fî edvâri'l-hummeyâti ve terâkibihâ* adlı eseriyle aynı, ancak Galen'e nispeti hatalı, oldukça mütedavil bir makaleye dikkat çeker.¹⁵ Aynı zamanda *Cumletu'l-kitâbi'l-kebir fi'n-nabd* adlı eserin özeti olan aynı isimdeki makalenin de Galen'e aidiyetini kabul etmez. Bu makalenin sahte olduğunu belirten Huneyn, Galen'in aynı konuda yazacağını söylediği makaleyi yazmaya fırsat bulamamış olabileceğini ileri sürer. Bu durumda onun bu planından haberdar olup bunu gerçekleştirmemiş olduğunu fark eden biri bu makaleyi onun adına uydurmuş olabilir. Ayrıca Galen'in bu makaleyi yazmış olabileceğine de dikkat çeken Huneyn, bu takdirde Galen'e ait makalenin kaybolup gitmiş olabileceğini, sahte makalenin de onun yerine geçtiğini iddia eder.¹⁶ Bu arada *Fî'l-bahs 'an savâbi mâ selebe bihi...* ile *Fî's-subât 'alâ re'yi Bukrât* adlı eserlerin Galen'e aidiyetini tespit edemediğini belirtir.¹⁷

Galen'in *Fî'l-edviye elletî yeshulu vucûduhâ* adlı eserine, aslında Phylagrios'a ait bir makalenin de yanlışlıkla Galen'e nispetle eklendiğini belirtir. Huneyn, Phylagrios'un bu makalesini başka makalelerle bir arada ayrıca çeşitli ilaveler yaparak Buhtîşû' b. Cibrîl (ö. 256/870) için Süryanîceye çevirir. Ayrıca eseri de Galen'e ait formunu ortaya koyacak şekilde yeniden kurar.¹⁸

Onun ifadesine göre *Tefsîru Kitâbi tabi'ati'l-cenîn* adlı eser üç bölüm halinde Galen'in *Fî 'ilmi Bukrât bi't-teşrîh* adlı eserinde mevcuttur; yani Galen'in bu adla müstakil bir telifi görülmemiştir. Galen'in de birinci ve üçüncü bölümlerin Hippokrates'e (ö. m.ö. 370) ait olmadığını, bunların hatalı olarak ona nispet edildiğini de Huneyn'in ifadesine göre bizzat Galen dile getirmektedir. Buna göre sadece ikinci bölüm mevsuktur ve o da İskenderiyeli Gessios tarafından şerh edilmiştir. Huneyn her üç bölümün iki şerhini gördüğünü söyler. Bunlardan biri Sergius'un (ö. 536) Süryanîce çevirisidir. Çeviride bunun Galen'e ait olduğu belirtilse de, Huneyn konuyu araştırdığını, ancak bu eserin Pelops'a ait olduğunun anlaşıldığını ileri sürer. Diğer şerh ise Yunancadır ve Soranus'a (ö. 138) aittir.¹⁹

14 Huneyn, *Risâle*, s. 23.

15 Huneyn, *Risâle*, s. 32.

16 Huneyn, *Risâle*, s. 33.

17 Huneyn, *Risâle*, s. 45.

18 Huneyn, *Risâle*, s. 37-38.

19 Huneyn, *Risâle*, s. 43-44.

B. Eserlerin ismi ve makale dizisi

Arap kültürüne ait teliflerle ilgili olarak alışık olduğumuz bir sorun da eserlerin farklı isimlerle anılmasıdır. Farklılık, iç başlıklarda daha sık görülür. Eserlerin edisyon ve nüsha sayısının çoğalması, bu tür farklılıklara en elverişli ortamı beraberinde getirir. Arap edebiyatının erken dönemlerine ait yazarlara nisbetle rivayet edilen eserler ile ders halkasında öğrenciler tarafından tutulan notların kitap halinde hocaya nisbeti de isim farklılığına sıkça yol açan durumlardır. Arap kültür ortamına intikal ettiği sırada Yunanca tıp kaynaklarının da bu tür sorunlarla karşı karşıya olduğunu Huneyn'in değerlendirmelerinden anlıyoruz. Eserlerin nisbeti hususunda olduğu gibi, bu sorun da Süryanî kültür ortamında neş'et etmiştir, ya da en azından bundan etkilenmiş olmalıdır.

Huneyn, kadim yazarlara ait eser isimlerinin orijinal, yani bizzat yazara ait formunun korunması gerektiğine inanır. Bu amaçla tespit ettiği kitap adlarındaki bozmaları hassasiyetle tenkit eder ve bunların özgün formlarını gösterir. Galen'in eserleri genellikle çok sayıda makaleden oluştuğu için bu makalelerin eser içindeki dizilişinde de kimi zaman farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bu tür dizi değişiklikleri de aynı şekilde Huneyn'in dikkat çektiği bir bozma biçimidir.

Huneyn b. İshâk, daha Galen'in eserlerini saymaya başlamadan önce bu konuyla ilgili bir hususa dikkat çeker. Galen'in *Fînaks (Pinax)* adlı bir eseri vardır ve iki makaleden oluşur. Birinci makale tababet konulu eserleri ihtiva eder. İkinci makale ise Galen'in mantık, felsefe, retorik ve gramere dair eserlerinin dökümüdür. Galen bu eserinde kendi eserlerinin listesini tutar. Her birinin konusu, içeriği, hedefi ve kime ithaf edildiği hakkında bilgi verir. Huneyn bu eserin kimi Yunanca nüshalarında iki makalenin birleştirilerek tek bir makale halinde tespit edildiğini, bu tür nüshaları gördüğünü belirtmektedir.²⁰

Galen'in *Fi's-sinâ'ati't-tubbiyye* adlı eserine ilave edilen "*ile'l-mute'allimîn*" kaydını eleştiren Huneyn, bu ifadenin Galen'e ait olmadığını belirtir. *Fî mudâvâti'l-emrâd ilâ Aglavkun*'un (*Glaukon*) İskenderiyeliler tarafından "*ile'l-mute'allimîn*" dizisine dahil edildiğine, ancak bu isimlendirmenin Galen'e ait olmadığına dikkat çeker. Diğer

²⁰ Huneyn, *Risâle*, s. 3-4. Huneyn bu eseri Dâvûd el-Mutatabbib için Süryaniceye, Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ için de Arapçaya çevirir. Galen burada bütün eserlerini tespit etmiş değildir. Huneyn, Galen'in burada yer almayan eserlerini aynı yöntemle küçük hacimli Süryanice bir makalede tespit ile ek halinde ilave eder.

taraftan Galen'e ait *Fi'l-'izâm li'l-mute'allimîn* şeklindeki isimlendirmenin *Fi'l-'izâm ile'l-mute'allimîn* şeklinde değiştirildiğini belirterek iki ifadenin anlam farkını açıklar. Huneyn, *Fi'l-evrâm*'ın Galen ait isim formunun *Esnâfu'l-gilazi'l-hâric 'ani't-tabî'a* şeklinde olduğunu belirtir. *Fî edvâri'l-hummeyât ve terâkîbihâ*'nın Galen'e ait isim formunu da *Munâkadatu men tekelleme fi'r-rusûm* şeklinde tespit eder.²¹

Asıl adı *Îlâ Antissânes (Antisthenes)* olan *Fi'l-'urûk* adlı tek makaleden ibaret eserin İskenderiyeliler tarafından *Fi'l-'urûk gayri'd-davârib* ile *Fi'l-'urûki'd-davârib* adlarıyla iki makaleye bölündüğünü söyler. *Fi'l-'ilel ve'l-a'râd* adlı eserin Galen tarafından altı makale halinde yazıldığını ve bunların müstakil isimleri olduğunu, ancak İskenderiyelilerin bunları bir araya toplayarak *Kitâbu'l-'ilel* adını verdiklerini, Süryanîlerin ise kitaba *Kitâbu'l-'ilel ve'l-a'râd* şeklinde daha isabetsiz bir isim yakıştırdıklarını ifade eder. Bu arada kendisi her bir makalenin özgün adını gösterir.²²

Huneyn, Galen'in *Fi'l-fîrak*, *Fi's-sinâ'ati't-tıbbiyye*, *Fi'n-nabd ilâ Tûserun ve ilâ sâiri'l-muta'allimî*, *Fî mudâvâtî'l-emrâd ilâ Aglavkun*, *Fi'l-'adal* adlı eserlerinin İskenderiyeliler tarafından "*ile'l-mute'allimîn*" dizisine sokulduğunu söylemektedir.²³

Huneyn'in ifadesine göre Galen'in birer makaleden oluşan *Fi'l-'izâm* ve *Fi'l-'adal* adlı eserleri İskenderiyeliler tarafından birleştirilmiş, bunlara Galen'in *Fî teşrîhi'l-'asab*, *Fî teşrîhi'l-'urûk gayri'd-davârib* ve *Fî teşrîhi'l-'urûki'd-davârib* adlı makaleleri de eklenerek *Fi't-teşrîh ile'l-mute'allimîn* adı verilmiştir.²⁴

Galen'in tababetin temel kaynaklarından *Fi'n-nabd* adlı eseri için biraz farklı bir durum sözkonusudur. Galen, on altı makaleden oluşan bu eseri dört ana bölüm halinde yazmıştır. Huneyn'in ifadesine göre İskenderiyeliler her bölümün ilk makalesini diğerlerini kuşattığı gerekçesiyle seçerek eseri dört makale düzeyinde kullanagelmışlerdir. Bu yaklaşım zamanla eserin bundan ibaret olduğuna dair genel bir kabul oluşturmuş ve böylece eser bu haliyle tedavül kazanmış, hatta Yunanca nüshaları bile bu şekilde yayılmış, esere yorum yazanların

21 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, 5-6, 6-7, 7-8, 31, 32. sayfalarda ilgili maddeler.

22 Bu eserler için bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 9, 11-12.

23 Bu eserlerin sözü edilen durumları için Huneyn, *Risâle*, 4-9. sayfalarının da ilgili maddelere bakınız.

24 Huneyn, *Risâle*, 7-9. sayfaları inceleyiniz.

tutumunu da bundan farklı olmamıştır. Huneyn ise bu yaklaşımı feci bir hata olarak değerlendirmektedir. Eseri Süryanîceye çeviren Sergius ise dördüncü bölümün diğer makalelerini de çevirmiştir. Onun çevirisinde eser, yedi makale olarak ortaya çıkmaktadır ve Huneyn onun bu yaklaşımını takdir etmektedir. Diğer yedi makale, Eyyûb er-Ruhâvî (IX. yüzyılın ilk yarısı) tarafından Cibrîl b. Buhtîşû' (ö. 213/828) için çevrilir. Huneyn ise eserin tamamını Yûhannâ b. Mâseveyh (ö. 242/857) için Süryanîceye, ilk makaleyi de Arapçaya çevirir. Geri kalan kısmın Arapça çevirisi ise Hubeş b. el-Hasen tarafından gerçekleştirilir.²⁵

C. Nüsha karşılaştırması ve kaynak metin kurma

Eski eserler sözkonusu olduğunda, bunların bizzat yazar tarafından kaleme alınmış veya onaylanmış son metnini elde etmek istinsahlar dışında imkansızdır. Bu metinler, kopyaları sayesinde varlığını sürdürebilmiştir. Bilhassa Süryanî kültüründe geniş kullanımı bulunan Yunanca eserler ve bu çerçevede ortaya çıkan telifler, çok sayıda edisyon ve nüsha doğurmuştur. Bu tür durumlar karşısında eserin özgün haline, hiç olmazsa buna yakın bir formuna ulaşmak için çağdaş metin tenkidi bilimi, en geniş anlamıyla nüsha karşılaştırması ilkesini esas kabul etmektedir. Diğer taraftan metin tenkidi bilimi, yazma metinlerde görülen hataların çoğunluğunun istinsah sırasında meydana geldiğini, aynı şekilde istinsah kaynaklı hataların yine nüsha karşılaştırması yöntemiyle azaltılabileceğini de ortaya koymuştur.

Aydınlanma süreci ile Arapça kültürüne girmeye başlayan Yunanca eserlerin nüshaları açısından da durum hiç farklı değildi. İskenderiye'de ayrıca Süryanî kültüründe yaygın olarak kullanılan kadim tababet kaynaklarının pek çok nüshası mevcuttu. Nüshaların genel olarak çoğunlukla hatalar, düşmeler, bozmalar ve değiştirmelerle dolu olduğunu, Huneyn b. İshâk bizzat kullandığı nüshalar üzerinden örneklendirerek ortaya koymaktadır. Huneyn, aynı zamanda bilimsel edisyon ve profesyonel çeviri yapan biridir. Onun için çeviride kullanılacak metnin imkanlar ölçüsünde sağlam ve güvenilir olması esastır. Hal böyle iken kendisi bizzat nüsha karşılaştırması yapmak suretiyle kurduğu sağlam metin üzerinden çeviri yaparak bu sorunu aşmaya çalışmıştır. Bilimsel hayatının başlangıcında gerçekleştirmekle beraber, daha sonra hatalı ve bozuk olduğunun farkına vardı-

25 Huneyn, s. *Risâle*, 13-15.

ğı tek kaynak nüshalı çevirilerini ise daha sonra aynı yöntemle yeniden ele aldığını kendisi pek çok münasebetle dile getirmektedir.

Huneyn'in bilimsel çalışmalarında nüsha karşılaştırması yoluyla kaynak metin iyileştirmesinin iki şekilde gerçekleştiğini görüyoruz. Bunlardan biri, çevirileri daha önce kendisi tarafından yapılmış kaynak metinlerde tespit edilen düşme ve hataları düzeltmeye yönelik karşılaştırmadır. Diğer biçimi ise günümüzde olduğu şekliyle tam bir metin edisyon kritiği şeklinde gerçekleşmiştir. Yani önce sağlam bir metin kurulmuş, çeviri daha sonra bu metin üzerinden yapılmıştır. Birinci şekil, Huneyn'in erken dönemlerde yaptığı çevirilerle ilgilidir. İleri yaşlarda ise öncelikle metin kurmaya, daha sonra çeviri yapmaya yönelmiştir. Bunun nedeni eserlerin zamanla kütüphanesine kattığı nüshalarına kolaylıkla ulaşabilmesidir. Ayrıca kaynak nüsha temini konusundaki genel hareketlilik de nüshalara ulaşmayı genel olarak kolaylaştırmıştır. Diğer taraftan onun da bilimsel olarak olgunluk merhalelerini zamanla katetmiş olması zaten doğaldır.

Her şeyden önce edisyon ve nüshaların eserin güvenilirliği açısından büyük önem taşıdığına farkında olan Huneyn, bunu kendisine ait *Fi'l-kuva't-tabî'iyye*'nin Süryanîce çevirisi vesilesiyle çok açık bir şekilde dile getirir. Bu eser daha önce Sergius tarafından çevrilmiştir. Bu çeviri Huneyn tarafından kabul görmez ve kendisi eseri on yedi yaşlarında Cibrîl b. Buhtîşû' için Süryanîceye çevirir. Bu, onun ikinci bilimsel çeviri tecrübesidir. Bir süre sonra kullandığı Yunanca nüshada düşmelerin olduğunu fark edince, çeviri metnini buna göre tadil eder. Daha ileri yaşlarda Huneyn bu metnin de eksik olduğunu fark eder; bu nedenle metni bir kere daha ele alarak çeviriyi de buna göre düzeltir. Yani bu çevirinin üç ayrı edisyonu ortaya çıkmış olur ve bunların üçü de Huneyn'e aittir. Huneyn olası bir karışıklığa karşı Alî b. Yahyâ'ya hitaben "Bu durumu özellikle dile getirdim. Bana ait farklı çeviri nüshaları ile karşılaşırsan, sebep budur" ikazını yapar.²⁶ Böylece Huneyn'in nüsha karşılaştırma yönteminin fiilî ve teorik boyutu ortaya çıkarmaktadır. Bunun yanı sıra onun bilimsel geçmişini sürekli kontrol ettiğini ve gerektiği yerde düzeltmeler yaptığını da görmekteyiz. *Fi'l-fîrak*, *Fî asnâfi'l-hummeyât*, *Fi'l-urûki'd-davârib hel yecrî fihâ ed-demu bi't-tab'i em lâ*, *Fî kuva'l-agziye*, *Fi'l-hîle li-hfzi's-sihha* gibi eserler için de benzer durumlar sözkonusudur.²⁷

Huneyn'in nüsha karşılaştırması yoluyla kaynak metnini kurduğu eserlerden biri, Galen'in *Fî hîleti'l-bur*' adlı eseridir. Eser on dört ma-

26 Huneyn, *Risâle*, s. 10-11.

27 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 4-5, 15, 25-26, 35, 39.

kaleden oluşur. Huneyn, ilk altı makalenin tek nüshasına sahiptir. Son sekiz makalenin ise kütüphanesinde çok sayıda nüshası vardır. Huneyn bu nüshaları karşılaştırarak Yunanca bir metin kurar. İlk altı makalenin nüshasını, temin ettiği ikinci nüsha ile karşılaştırır, ancak tatmin edici bir sonuca ulaşamaz ve bunun üzerine üçüncü bir nüsha arayışına girer.²⁸

Nüsha karşılaştırması konusu, kaynak metin kurma konusu ile iç içedir. Huneyn'in nüsha edinmeye ilişkin çabaları da büyük ölçüde bu konu ile ilgilidir. Bir bütün olarak dikkate alındığında bu çabaların metin kurma hedefli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu süreçte metin kurmanın çeviriye aracılık etmesi açısından önemsendiğine dikkat çekmeliyiz.

Kuşkusuz bir metnin çeviriye konu olmasından önce kaynak metnin sağlamlığı hususu, bilimsel açıdan önemlidir. Huneyn'in kaynak metnin güvenilirliği konusundaki hassasiyeti, onun çeşitli eserlere dair değerlendirmelerinden anlaşılmaktadır. Aslında bu, onun üzerinde önemle durduğu bir meseledir. Huneyn çevirdiği kaynak metne yaklaşımını çok açık bir şekilde ifade eder. Buna göre yaptığı bütün çevirilerde kaynak metin için öncelikle nüsha karşılaştırması yaparak sağlam bir metin kurar. Kurduğu metni istinsah ettiği durumlar da az değildir. Çeviriye de kendisinin kurduğu bu metni esas alır ve Huneyn bunu bir yöntem olarak takdim eder.²⁹ Huneyn'in bu takdimi sözkonusu yöntemin ona has oluşunu, yani sadece onun tarafından uygulandığı izlenimi uyandırmaktadır. Huneyn b. İshâk ve ekolü konusunda uzman olan G. Bergsträsser de buna dikkat çekmektedir. Ancak Bergsträsser'e göre bu uygulamayı Huneyn'e hasretmek isabetli olmaz. O, güvenilir metin amaçlı karşılaştırma yönteminin, Arapça kültüründe öteden beri kullanılmakta olduğunu ifade etmekte ve Huneyn'in ifadesini titizlik ve dikkat vurgusu şeklinde yorumlayıp anlamak gerektiğini belirtmektedir.³⁰

Kaynak metne yaklaşımda çeviri sanatının ilkeleri kadar, kaynak metnin sağlamlığı noktasında metin tenkidi biliminin ilkelerini dikkate alıp uygulama konusunda da Huneyn'in titiz çalışmaları kendi ifadeleriyle de teyit edilir. Onun dikkat ettiği metin tenkidi ilkelerini, gerek uygulamalarından gerekse yazılı ifadelerinden takip etmek

28 Huneyn, *Risâle*, s. 16-19.

29 "Yaptığım bütün çevirilerde bunu uygulamak [kaynak metin için nüsha karşılaştırması yapmak] benim âdetimdir"; bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 5.

30 Bkz. Bergsträsser, *Usûlu nakdi'n-nusûs*, s. 94.

mümkündür. Huneyn, bilimsel çalışma hayatına çok erken yaşlarda başlar. Aynı zamanda bilimsel üretim süreci de onun için çok erken yaşlarda ve doğal bir seyirle kendini gösterir. Bu çalışmalardaki bilimsel bakış ve disiplin anlayışının öz itibarıyla erken dönemlerden itibaren mevcut ve şekillenmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber gerek bilimsel donanımın ikmali, gerekse bilimsel malzemeye hakimiyetin gereği olarak faal olduğu alana ait materyali imkanlar içinde ihtiva eden zengin kütüphaneye sahip oluş süreci dikkate alınırca, Huneyn'in bilimsel çalışma hayatını iki devre halinde değerlendirmek yerinde olacaktır. Fakat bu ayırımın niteliğini, birikim genişlemesi ve literatüre hâkimiyetinin gelişmesi zemininde düşünmek, bizzat Huneyn'in bu konuyla ilgili kabulüyle uyumlu düşecektir. Huneyn, on beş yaşlarında bilimsel çeviri hayatına başlar. On beş yaşlarında yaptığı alan çevirilerinde olgunluk döneminin profesyonelliği ve formasyonunun ruhu mevcut olsa bile, kendi ifadesiyle "ilim alanında kendisini tatmin eden bir birikim ve hacimli bir kütüphaneye sahip olduğu otuz yaşları"ndan sonraki meslekî çalışmalarının niteliği doğal olarak erken yaşlarda yaptığı çalışmalardan ayrı tutulmalıdır. Zaten Huneyn de kendisi hakkında bir "olgunluk aşaması"ndan söz etmektedir.³¹

On beş yaşlarında Galen'den gerçekleştirdiği ilk çeviri tecrübesi, Cibrîl b. Buhtîşû' adına yaptığı *Fî esnâfi'l-hummeyât*'ın Süryanîce çevirisidir. Huneyn sonraki dönemlerde oğlu için bir nüsha kurmak istediğinde, kaynak metinde düşmeler olduğunu tespit eder. Kaynak metin açısından yaptığı itinalı tashihten sonra çeviride de gerekli düzeltmeleri yapar. Bu sırada kendisi aynı eseri Ebu'l-Hasen Ahmed b. Mûsâ adına Arapçaya da çevirmiştir.³²

Huneyn'in Galen'den ikinci çeviri tecrübesi de on yedi yaşında yine Cibrîl b. Buhtîşû' adına yaptığı *Fi'l-kuva't-tabî'iyye*'nin Süryanîce çevirisidir. Ancak bu çeviriye kaynak olan Yunanca nüsha da tam değildir. Bu çeviriyi yaptığı sırada güvenilir bir kaynak metin için araştırma yapması onun olgunluk merhalesinde uyguladığı bilimsel ölçülere erken dönemlerde sahip olduğunun kanıtıdır. Nihayet Huneyn, kullandığı kaynak nüshanın eksik olduğunun fark etmiş ve şartlar ölçüsünde gerekli iyileştirmeyi yapmıştır. Uzun yıllar sonra kurduğu kaynak nüshanın bu haliyle dahi eksik olduğunu tespit eden Huneyn, kaynak

31 Buhtîşû b. Cibrîl için yaptığı çevirilerin olgunluk dönemine tekabül ettiğini ve onun adına yaptığı bütün çevirilerde çok titiz çalıştığını ifade eder; bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 10.

32 Huneyn, *Risâle*, s. 15.

metnin eksiklerini tamamlayarak çeviriyi de yeni metne göre yeniden düzeltecektir. Bu arada kendi kaleminden çıkmış farklı metinler konusunda da bir güvenilirlik sorununun oluşabileceğinin farkında olan Huneyn, Alî b. Yahyâ'ya hitaben konuyu bu açıklıkta dile getirmektedir.³³

Bu çevirilerin üzerinden birkaç yıl geçtikten sonra, yani yirmi yaşlarında; Galen'nin Süryanîceye çevirdiği diğer bir eseri, *Fi'l-firak'* tır. Bunu Cündişapur tabiplerinden Şîrîşû' b. Kutrub için çevirir. Ancak bu çeviride kullandığı Yunanca kaynak nüsha bir çok yerde eksiktir. Aradan yirmi yıllık bir süre geçer; bu arada eserin pek çok nüshası, Huneyn'in kütüphanesine katılır. Hubeş, Huneyn'e bu çeviriyi yeniden ele alarak tashih etmesini teklif ettiğinde, Huneyn kırk yaşlarındadır. Öğrencisinin bu teklifini ise Yunanca nüshaları karşılaştırıp öncelikle sağlam bir kaynak metin kurmak ve bu metni de daha önce yaptığı Süryanîce çeviri ile karşılaştırarak çeviri metnini, kurduğu kaynak metne göre tashih ederek değerlendirir.³⁴

Diğer taraftan henüz genç yaşlarda iken Cibrîl b. Buhtîşû' adına *Fî cevheri'n-nefs'*in Süryanîce çevirisini sağlam olmayan tek nüsha üzerinden yaptığı için Huneyn, daha sonra bu çeviriyi kaynak metin açısından güvenilir bulmadığını söyleyecektir.³⁵

Huneyn'in *Fî hîleti'l-bur'*un Sergius'a ait Süryanîce çevirisini Selmeveyh b. Bunân (ö. 225/840) ile müşterek olarak Yunanca metinle karşılaştırma çalışması yarım kalır. Eserin tamamı daha sonra Huneyn tarafından Süryanîceye çevrilir. Bu metnin bir yangında telef olmasından sonra Huneyn, elindeki Yunanca nüshaları karşılaştırarak yeniden kurduğu Yunanca metnin son sekiz makalesini Buhtîşû' b. Cibrîl için Süryanîceye çevirir. Metnin ilk altı makalesinin elindeki tek nüshası ise çok hatalı olduğu için bunu çevirmeyerek nüsha araştırması yapar. Ancak bulduğu ikinci nüshayı da yeterli görmez. İs-

33 Bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 10-11.

34 Huneyn, *Risâle*, s. 4-5. Bazı kitapların nüshalarını özellikle arayıp bulan ve bulduğu bütün kitapların nüshasını temin etme merakı olmakla beraber, Huneyn'in anılan bu kaynak nüshaları özellikle yaptığı çeviriyi yeniden ele almak üzere topladığına dair bir belirtiye rastlanmıyor. Çevirinin yeniden ele alınmasının Hubeş'in teklifi üzerine yapıldığının özellikle belirtilmesinin amacı de açık değildir. Düzeltmenin yapıldığı dönemlerde esere ilgi gösterilmiş olabilir. Nitekim bizzat Huneyn birkaç yıl sonra aynı eseri Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ adına Arapçaya çevirmiştir.

35 Huneyn, *Risâle*, s. 45-46.

kenderiye’de okutulan bir eser olmadığı için nüshası nadir olan bu eserin çevirisini üçüncü nüshayı temin edinceye kadar bekletir. Onun kurduğu bu metin üzerinden yaptığı Süryanîce çeviri, daha sonra Hubeş tarafından Muhammed b. Mûsâ adına yapılan Arapça çevirinin kaynak metni olarak kullanılacaktır.³⁶

Fî kuva’l-ağziye’nin Selmeveyh için yaptığı Süryanîce çevirisinde kullandığı kaynak metin sağlam olmadığı için Huneyn, eserin çok sayıda Yunanca nüshasını temin ettikten sonra nüsha karşılaştırması yapar ve yeni bir kaynak metin kurarak daha önce yaptığı çeviriyi de bu metne göre düzeltir. Aynı şekilde *Fî’l-hîle li-hıfzi’s-sıhha*’yı Buhtîşû’ b. Cibrîl adına tek nüsha üzerinden çevirir, ancak eserin ikinci nüshasını temin ettikten sonra nüshaları karşılaştırıp düzeltmeler yapar.³⁷

Tefsîru İbîzîmiyâ’nın altı makaleden oluşan Yunanca nüshasının ikinci makalesinin çok hatalı, beşinci makalenin de eksik olduğunu belirten Huneyn, Yunanca metinde düzeltmeler yaparak eseri Muhammed b. Mûsâ adına Süryanîce ve Arapçaya çevirdiğini ifade eder.³⁸

Yine Huneyn ve Cibrîl b. Buhtîşû’ un nüshasını hararetle aradıkları *Fî’l-burhân*’ın yaklaşık yarısı eksik bir nüshası Huneyn tarafından Dîmeşk’te tespit ve temin edilir. Cibrîl’in bulduğu başka eksik nüsha ise Eyyûb er-Ruhâvî tarafından çevrilir. Ancak Huneyn eksik olduğu için uzun bir süre kendi nüshasını çevirmeyi düşünmez. Çünkü Huneyn eserin tamamına ulaşmış bir bütün olarak okuma gereksinimi duymaktadır. Ayrıca zihninde hep bu eserin tam bir nüshasına ulaşacağı hayalini yaşatmaktadır, fakat bu hayali gerçekleşmeyince bir süre sonra elindeki malzemeyi çevirir.³⁹

Huneyn’in *Fî ‘ilmi Erasistrâtus fi’t-teşrîh* adlı eserin Süryanîce çevirisini, çok yerde eksik olduğunu belirttiği yegane Yunanca nüsha üzerinden yapması, bir bakıma yukarıda ifade edilen yargılarla çelişik gibi görünmektedir. Bu eserin çevirisinde çok yorulduğunu⁴⁰ özellikle belirtme gereği duyan Huneyn, aslında böylece metin edisyonu ve çevirisinde mevcut imkanlar dahilinde hareket edebileceği ilkesini uygulamış olmaktadır. Burada metin kurma ve çeviride esas olan, bilim adamının mevcut imkanlar ölçüsünde elinden gelen çabayı sarf etmiş

36 Huneyn, *Risâle*, s. 16-18.

37 Bu iki eser için bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 35, 39.

38 Huneyn, *Risâle*, s. 41-42.

39 Huneyn, *Risâle*, s. 47-48.

40 Huneyn, *Risâle*, s. 22.

olması ilkesi de akla getirilmelidir. Benzer bir durum şu örnekte de görülmektedir: Huneyn, *Fi'l-'urûki'd-davârib hel yecrî fîha'd-demu bi't-tab'i em lâ* adlı eserin, Cibrîl adına, “bir gulâm” olarak niteliği biriyle müşterek olarak Süryanîceye çevirisini yapar. Fakat bu çeviri Huneyn'i tatmin etmez. Çünkü kaynak metin tek nüshadır ve çok hatalıdır. Huneyn daha sonra çeviriyi yeniden ele alır ve İshâ b. Yahyâ da bu metin üzerinden onu Arapçaya çevirir.⁴¹

Huneyn tarafından kurulan kaynak metinler üzerinden meydana gelen çeviri metinlerinin üçüncü hedef dil çevirilerinde kaynak olarak kullanılmış olmaları da bu sürecin belirgin bir özelliğidir. Bilhassa Huneyn'in ekibi ve yakın çevresi bunu sıkı bir şekilde uygulamıştır. Üçüncü dile çevrilen kaynak metinlerin ikinci kaynak metinleri açısından Huneyn ekibi, bizzat Huneyn tarafından yapılan çeviriler üzerinden hareket eder. Hubeyş, *Fî hîleti'l-bur'* adlı eseri Huneyn'in Süryanîce çeviri metni üzerinden Muhammed b. Mûsâ adına Arapçaya çevirir. Bu tür durumlarda Yunanca kaynak metinlerin güvenilirlik durumu da yönlendirici olmaktadır. Bu konuda da ekibinin tercihleri açısından Huneyn'in belirleyici olduğunu düşündürecek kanıtlar mevcuttur. Örneğin sözü edilen *Fî hîleti'l-bur'* adlı eserin zaten nadir olan mevcut nüshaları, Huneyn'den iltifat görmediğinden Huneyn nüsha karşılaştırması ile bir metin edisyonu yapar. Süryanîce çevirisini de bu metin üzerinden gerçekleştirir.⁴² Hubeyş de bu nedenle Huneyn'in çeviri metni üzerinden hareket etmiş olmalıdır.

Ayrıca Huneyn'in Muhammed b. Abdulmelik ez-Zeyyât (ö. 233/848) adına yaptığı *Fi's-savt'* in Arapça çevirisi, Hubeyş'in Yûhannâ b. Mâseveyh adına yaptığı Süryanîce çevirinin de kaynak metni olur. Huneyn'in ilavelerle kurduğu *Fi'z-zubûl'* un metni İshâ ve İstafan tarafından yapılan Arapça çevirilerde kaynak metin olarak kullanılır. Huneyn'in Yûhannâ b. Mâseveyh için yaptığı *Fî terkîbi'l-edviye'* nin Süryanîce çevirisi, Hubeyş'in Muhammed b. Mûsâ adına yaptığı Arapça çevirinin kaynak metni olarak kullanılır. *Fi'l-edviyeti'l-mukâbile li'l-edvâ'* nın Huneyn'in yardımıyla Yûhannâ b. Buhtîşû' tarafından yapılan çevirisi de İshâ b. Yahyâ'nın Ahmed b. Mûsâ adına yaptığı Arapça çevirinin kaynak metni olur. *Fi'l-ahlâk'* in Huneyn tarafından yapılan Arapça çevirisi, Hubeyş tarafından Yûhannâ b. Mâseveyh adına yapılan Süryanîce çeviride kaynak metin olarak kullanılır. *Fî enne kuva'n-nefsi tâb'iatun li-mizâci'l-beden'* in Selmeveyh için

41 Huneyn, *Risâle*, s. 25-26.

42 Huneyn, *Risâle*, s. 16-18.

yaptığı Süryanice çevirisi, eserin Hubeş tarafından Muhammed b. Mûsâ için yapılan Arapça çevirinin kaynak metni olur.⁴³

Kaynak metinlere yönelik Huneyn'in bu iyileştirme çabalarının aynı zamanda kültür tarihi açısından başka sorunların kaynağı olduğuna da dikkat çekmek durumundayız. Huneyn elde ettiği yeni malzemeye göre daha önce çeviriye konu ettiği kaynak metinlere yönelik bir iyileştirme ve çevirilerinde de düzeltmeler yapmaya devam etmiştir. Bu ise çevirilerin birden fazla edisyonunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ayrıca aynı dönemde bu metinlerden üçüncü dillere çeviriler de yapıldığından, bütün bu durumlarda yapılan düzeltmelerin önceki edisyonlara uygulanması mümkün değildir. Bizzat Alî b. Yahyâ'ya yazılan bu risalenin dahi aralarında farklılıklar bulunan iki ayrı Arapça edisyonu vardır ve ikisi de Huneyn'e aittir.

D. Huneyn b. İshâk'ın nüsha edinme çabaları

Felsefi literatüre hakim olan Huneyn b. İshâk, eserlerin nüshalarını edinmek için sürekli bir çaba içindedir. Onun nüsha toplamak üzere bizzat yaptığı yolculuklar dışında nüsha araştırması yaptırdığını da biliyoruz. Nadir nüsha araştırma ve temin gayreti kadar, elinde nüshası mevcut eserlerin ikinci, üçüncü nüshalarını temin konusundaki ısrarı da dikkat çekicidir. Eserde Huneyn'in nüshaları herhangi biri adına veya desteğiyle aradığına veya temin ettiğine dair hiçbir işaret mevcut değildir.

Nüsha araştırması yaptığı eserlerden biri, *Fi'n-nabd yunâkidu Arhî-cânes (Archigenes)*'tir. Bu, nüshası nadir eserlerdendir ve bu eserin Yunanca nüshasını görmediğini belirten Huneyn, güvenilir birinin Halep'te bir nüshasının varlığını haber vermesi üzerine burada yaptığı titiz araştırmanın da sonuçsuz kaldığını, bir nüshasının zamanla Muhammed b. Mûsâ'nın eline geçtiğini belirtmektedir.⁴⁴ Yani Huneyn kültürel çevrenin ısrarcı bir takipçisidir. Aslında bu, Huneyn'e has bir durum olmaktan öte dönemin aydınlarının kültürel ilgileri kapsamında yorumlanmalıdır.

Huneyn'in nüshasını hararetle aradığı eserlerden biri de kimsenin elinde tam bir nüshasının bulunmadığını belirttiği *Fi'l-buhrân*'dır. Huneyn bu eserin tam nüshasını elde etmek için Cezire, Şam, Filistin ve Mısır'ı dolaşır, nihayet İskenderiye'de araştırma yapar, sonunda bir nüshasını Dimeşk'te bulur. Ancak bu nüsha da eksik olup asıl

43 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 24, 35, 36-37, 38, 49, 50.

44 Huneyn, *Risâle*, s. 33.

metnin ancak yarıya yakın bölümüdür, ayrıca düzensiz ve tam olmayan makalelerden oluşmaktadır. Bu arada bu eserin nüshasının Cib-rîl b. Buhtîşû' tarafından da büyük bir iştiyakla araştırıldığını, onun da yine eserin bir kısmını oluşturan başka makalelerini temin ettiğini öğreniyoruz.⁴⁵

Dönemin kültür çevrelerinde nüshası nadir eserlerden biri de *Fi'l-edviye elletî yeshulu vucûduhâ'* dir. Huneyn de bu eserin nüshasını sıkı bir şekilde aramaktadır. Kendisi bu eserin nüshasını hiç görmediğini ve nüshaya sahip kimseyi de bilmediğini ifade eder. *el-Ahlât*, nüshasını göremediğini söylediği eserlerden olmakla beraber, Huneyn daha sonra eserin nüshasını temin ederek çevirisini yapar. *Tefsîru Kitâbi takdimeti'l-inzâr* adlı eserin nüshasını da hiç göremediğini söyler.⁴⁶ Bunlar onun ulaşmaya çalıştığı nüsha örnekleridir, ancak araştırıldığı nüshalar bunlarla sınırlı değildir.

İkinci, üçüncü nüshalar konusunda da örneklendirme yapılabilir. Huneyn'in kütüphanesi, *Fi'l-fîrak*, *Fi'l-kuva't-tabî'iyye*, *Fî esnâfi'l-hummeyât*, *Fî kuva'l-ağziye*, *Fi'l-hîle li-hıfzi's-sıhha* gibi çeşitli dönemlerden itibaren Huneyn'in bilimsel çalışmalarına konu olan eserlerin ikinci, üçüncü nüshalarını, aradan geçen süre zarfında bünyesine katar.⁴⁷

II. Çeviri Metin

Arap aydınlanmasının inşası açısından çeviri metinlerin etkinliği kültür tarihince ciddiyetle önemszenmiştir. Haddizatında kaynak metinlerle ilgili bazı ciddi sorunlar dahi bunların çevirilere konu olması sayesinde ortaya çıkmış ve yine bu sayede çözümler üretilmiştir. Arapça çeviri sürecinin teorik inşası, Süryanî kültürünün IV. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar gerçekleştirdiği pratik deneyimlerinin sorgulanmasını da sağlamıştır. Süryanîce çeviri metinlerinin anlam ve ifade noktasında önemsenecek derecedeki sıkıntıları bu sayede fark edilebilmişti. Geçmişte Yunan kültürü kaynak alanından Süryanîceye yapılan aktarım, Arapça çeviri süreci ile geniş bir çerçevede değerlendirmeye tabi tutulmuş, sorunları tespit edilmiş, düzeltme, tashih ve yeni çeviri yollarıyla bu çeviri metinlerin anlama ilişkin sorunları çözüme kavuşturulmuştur. Bu arada sürecin, Süryanîce kültürde çe-

45 Huneyn, *Risâle*, s. 47-48.

46 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 37-38, 42, 43.

47 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 4-5, 10-11, 15, 35, 39.

viri faaliyetinin en etkin ve en işlek dönemi olduğunu da bilhassa vurgulanmalıdır. Arapça çeviri sürecinin Süryanî kültürüne sağladığı bu katkılar, şimdiye kadar pek değerlendirilmemiş olsa da, oldukça önemlidir.

Arapça çeviriler büyük ölçüde metin sorunları açısından edisyonu yapılmış kaynak metinler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Arapça çevirmenlerinin, Süryanîcenin yenilenme sürecinin inşacıları olması, Arapça çeviri metinlerde ortaya çıkabilecek sorunları büyük oranda bertaraf etmiştir. Arapça kültürünün bütün bilim dallarında gösterdiği gelişmeler ve çeviri metinleri denetleme faaliyetinin doğmuş olması da bunu kolaylaştırmıştır. Huneyn'in değerlendirmelerine bakılırsa, Arapça çeviri metinler itibarıyla yapılan çalışmalar, kaynak metinle karşılaştırma, gözden geçirme, tashih ve son okuma şeklinde daha çok editorial uygulamalardan ibarettir.

Huneyn'in eserinde çeviri metinlere ilişkin sorunlar; hedef diller, çevirmenler, çevirinin gerçekleşmesini sağlayan ve çeviriyi sahiplenen hamilerle ilgili boyutlarda ele alınabilir. Ayrıca Alî b. Yahyâ ve Huneyn b. İshâk'ın, çevirisi yapılmış ve yapılmamış eserler ile nüshası bulunan ve bulunmayan eserleri de çeviri faaliyetiyle ilgili görmesi dolayısıyla burada bu konular da ele alınacaktır.

A. Hedef diller

Dönemin kültürel gelişmelerini ve bunu besleyen toplumsal ilgi odaklarını çeviri çalışmalarında hedef diller aracılığıyla değerlendirme imkanına dikkat çekmeliyiz. Galen'in kimi eserlerinin Arapçadan çok önce Süryanîceye çevrilmiş olduğu malumdur. Bu durum kültürler arası çeviri ve intikal hususunda Süryanîcenin Arapçadan çok önce hedef dil olarak taraf olma özelliğini kazanmasıyla da kendini gösterir. Arapçanın bu özelliği kazanma süreci ise pek çok alt kültürel unsuru içinde tutan üst kültür dili sürecine girmesiyle diğerinden ayrılmaktadır. Diğer yandan Süryanîcenin geçirdiği süreç, kendini anlatma, hatta kendini anlama ihtiyacı üzerinden gelişmiştir. Arapçanın geçirdiği süreç ise kaynak kültür ürünlerini tanıma ve öğrenme şeklinde başlayarak gelişir, nüfuz etme, özümseme ve geliştirme şeklinde seyretmiştir.

Süryanî kültürünün kaynak metinlerle uzun bir geçmişe dayanan münasebeti ve daha önce yaşadığı çeviri tecrübeleri, Arapçanın tecrübesi açısından bu süreçte önemli bir kazanca dönüştürülür. Bu dönüşüm, Süryanî kültürünün, Arapçanın çeviri sürecinin yürütülmesinde

rol almasıyla sağlanır. Bu aşamada bilhassa Huneyn ekolünün hem kaynak hem de çeviri metinler açısından belirli tenkit ilkelerine dayalı uygulaması, Arapçanın çeviri sürecinin olgunlaşması noktasında zaman kaybını önler. Bunun Arapça açısından kültürel üstünlük gibi gerekçelerle izahı ise isabetli görünmemektedir. Çünkü bu süreç boyunca aynı metinler, Süryanîceye de yeniden çoğu zaman defalarca çevirmeye devam etmiştir. Yenilenme, Süryanîce açısından da gerçekleşir ve dolayısıyla bu durum bir hedef değil, bir sonuçtur.

Çevirilerde hedef dil konusunda Huneyn'in "bir Süryanî" olarak nitelediği muhtemelen makam ve mevki sahibi birine hitabında "Süryanîce ve başka diller" ibaresindeki "başka diller" ifadesiyle Arapçanın kastedildiği açıktır. Bu ifade müteakiben zaten "Süryanîce ve Arapça" şeklinde belirlilik kazanır.⁴⁸ Huneyn bu ifadelerde muhataplarının kültürel durumlarını dikkate almış olmalıdır. Çünkü birinci risale Süryanîce, ikincisi Arapça yazılmıştır. Bütün risalede eserlerin Süryanîce ve Arapça çevirilerine işaret edilir, yani üçüncü bir hedef dil sözkonusu edilmez. Bu, dönemin kültür dilleri hakkında da kesin bir kanıttır. Aynı zamanda bu dönemde Süryanîcenin kültür dili olma özelliğini sürdürdüğüne dair bir çıkarıma da rahatlıkla yapılabilir.

Burada dikkat çekilmesi gereken bir durum daha vardır: Arapça ile Süryanîce arasında varlık ve nüfuz mücadelesi. Çoğu zaman dinî ve hamasî eğilimlerle değerlendirilen bu konuda dönemin kültürel çevrelerinin tutumunu kesin bir şekilde görmek mümkündür. Huneyn'in eseri bir bütün olarak değerlendirildiğinde bu dönemde böyle bir konunun hiçbir biçimde gündem bulunmadığı görülmektedir. Çeviride hedef dil ise tamamen hamilerin tercihiyle belirlenmektedir. Süryanîce çeviri, bilhassa Cündişapurlu Süryanî bilim adamlarının tercihidir. Burada eğitim öğretim dili Süryanîce olduğu için bu zaten doğaldır. Arap aydınlanmasının temsilcileri ise doğal olarak Arapça seçeneğini tercih etmişlerdir.

Burada Galen'in eserlerinin Süryanîce ve Arapça çevirilerine hami olan isimleri tespit etmek de mümkündür. Buna göre çok sayıda Süryanîce çeviriye hami olan en önemli isimler Buhtîşû' b. Cibrîl, Cibrîl b. Buhtîşû', Dâvûd el-Mutatabbîb, Selmeveyh b. Bunân, Yûhannâ b. Mâseveyh şeklinde sıralanabilir. Başlıca Arapça çeviri hamileri ise Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Mûsâ, Ebu'l-Hasen Alî b. Yahyâ'dır. Dikkat çektiğimiz sorun açısından

48 Huneyn, *Risâle*, s. 1-2.

önemli olan husus, her iki çevrenin birbirlerinin tercihine yönelik herhangi bir değerlendirme ve yönlendirme eğilimine dair hiçbir belirtinin bulunmamasıdır.

Buna ilave olarak herhangi bir eserin aynı anda Süryanîce ve Arapça çevirisi doğal olarak yapılmıştır. Çeviriler rahatlıkla eş zamanlı olarak yürütülebilmiştir. Hatta pek çok eserin Süryanîce ve Arapçaya birden fazla çevirisinin yapıldığı da nadir değildir. Sözelimi Galen'in *Fi'l-kîmûs* adlı eseri daha önce Sergius tarafından Süryanîceye çevrilmiş iken, Huneyn tarafından *Kitâbu'l-at'ime* ile bir arada yeniden Süryanîceye çevrilir. Sâbit b. Kurra eseri Arapçaya çevirir. Hubeys de eseri Ebu'l-Hasen Ahmed b. Mûsâ için Arapçaya çevirir. Eser ayrıca Şemlî tarafından da Arapçaya çevrilir.⁴⁹ *Fi's-sinâ'ati't-tubbiyye*'nin de birden çok çevirisi yapılmıştır. Eserin Sergius, İbn Sehdâ, Eyyûb er-Ruhâvî ve Huneyn b. İshâk'a ait Süryanîce çevirileri vardır. Arapça çevirisi de Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ adına Huneyn tarafından yapılmıştır.⁵⁰ Bu hususta da hamilerin talep ve tercihlerinin belirleyici ve sürükleyici olduğu söylenebilir.

Eserlerin aynı anda hem Süryanîce, hem de Arapçaya çevirisinin yapılması, Arapça çeviri sürecinin önemli bir özelliğidir. Çoğunlukla eserlerin öncelikle Süryanîceye çevrildiği görülmektedir. Hatta Süryanîce çevirinin mutlaka yapıldığını bile söyleyebiliriz. Bu, literatür hakimiyeti ve bilimsel çalışmalarla iç içe olmakla ilgili olabilir. Huneyn'in tavrında çevirmenlerin kişisel hedef dil tercih veya eğilimi sezilmemektedir. Burada Süryanîce çevirinin kimi zaman Arapça çeviriye kaynak metin sağlamak üzere, yani aracı bir basamak olarak yapıldığını da ifade etmeliyiz. Huneyn b. İshâk bilhassa İsâ b. Yahyâ için bu tür çeviriler yapmıştır. Sözelimi Huneyn, *Fi'l-fasd* adlı eserin ikinci makalesini onun için Süryanîceye çevirir. Bu makale İsâ b. Yahyâ tarafından da Arapçaya çevrilir.⁵¹ *Kitâbu'l-kurûh*⁵² ve *Fî kütübi Buk-rât es-sahîha ve gayr es-sahîha*⁵³ adlı eserler de yine Huneyn tarafından İsâ b. Yahyâ için Süryanîceye çevrilir. Bu itibarla kaynak ile hedef dil arasında bağlantı olan Süryanîce bir yönüyle hedef, bir yönüyle kaynak dil özelliği kazanır.

Bu arada pek çok eserin Arapça üzerinden Süryanîceye çevrildiğini de belirtmemiz gerekmektedir. Bu çeviriler bilhassa Hubeys b. el-Ha-

49 Huneyn, *Risâle*, s. 36.

50 Huneyn, *Risâle*, s. 5-6.

51 Huneyn, *Risâle*, s. 34-35.

52 Huneyn, *Risâle*, s. 41.

53 Huneyn, *Risâle*, s. 45.

sen tarafından gerçekleştirilmiştir. *Fi hareketi's-sadr ve'r-ri'e* adlı eserin Arapça çevirisi İstafan tarafından yapılır. Bu eserin Süryanîce çevirisi bu sırada henüz yapılmamıştır. Yûhannâ b. Mâseveyh ise Süryanîce bir çeviri istemektedir. Süryanîce çeviriyi, İstafan'ın Arapça çevirisi üzerinden Hubeş yapar. Aynı şekilde *Fi's-savt'*ın Yûhannâ için Süryanîce çevirisini Hubeş, Huneyn'e ait Arapça çeviri üzerinden yapar.⁵⁴

Bu süreçte bilinçli bir dil ve kültür asimilasyonunu çağrıştıracak herhangi bir uygulamanın izlerine rastlanmamaktadır. Daha sonraki dönemlerde Süryanî entelektüel çevrelerinin yanı sıra, Nusaybin metropoliti Nusaybinli İliyyâ (ö. 1046), Nusaybin metropoliti ve daha sonra patrik olan III. İliyyâ (ö. 1190) ve Nusaybin metropoliti Abdîşû' es-Sobâvî (ö. 1318) gibi Süryanî bilim adamlarının dahi Süryanîcenin yanı sıra bilim dili olarak Arapçayı seçmiş olmaları, Arapçanın bilim ve kültür dili niteliğini kazanıp kendisini kabul ettirmesiyle ilgilidir.

B. Çevirmenler

Huneyn b. İshâk, kaynak ve çeviri metin ilişkisi noktasında çevirmen unsuruna önemli rol yükler. Galen'in eserlerini Süryanîce veya Arapçaya çeviren çevirmenlerin isimlerini göstermeyi bu nedenle gerekli görür. Çevirinin başarısı açısından, Huneyn bir takım genel kanaatlere sahiptir. Çevirmenin kimliği kadar çevirinin yapıldığı yaş aralığını da başarı açısından bir ölçüt olarak değerlendirir. Bu ise daha esaslı bir ilkenin sonucudur. Huneyn, çevirinin başarısı için alan bilgisi ve çeviri tecrübesini esas kabul etmektedir. Ona göre aynı şey kaynak metin açısından da önem taşır. Onun Galen'in bazı kitapları ve bunların çevirileri hakkındaki değerlendirmeleri sırasında bu tür bilgilere yer vermesinin sebebi de budur.

Çeviri literatürünün dökümünde Huneyn, kendi çalışmalarını ayrı bir yerde tutar. Bu bir bakıma Huneyn'in yetkinliğini ima ettirmesinden kaynaklanmaktadır. Çevirilene esas aldığı kaynak metinler üzerindeki çalışmaları dolayısıyla bu fark gözetimi pek de yakışsız görünmemektedir.

Galen bibliyografyası çerçevesinde Huneyn, onun eserlerini Süryanîce veya Arapçaya çeviren çevirmenlerin dökümünü de yapmaktadır. Bu isimlere şöylece yer verilebilir: Re's-aynî Sergius ve Eyyûb er-Ruhâvî çok sayıda çeviri yapmış olan Süryanî bilim adamlarıdır. Hu-

54 Her iki eser için bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 23-24.

neyn'in ekibinde yer alan isimlerden ise kendisi dışında oğlu İshâk b. Huneyn, bilhassa Hubeyş b. el-Hasen, İstafan b. Besîl ve İsâ b. Yahyâ çok sayıda çeviri yapmış isimlerdir. Huneyn'in gerek Süryanîce gerekse Arapça çevirileri ise büyük bir yekûn tutar. İshâk b. Huneyn, Hubeyş, İsâ b. Yahyâ, İsâ b. Alî ve İstafan b. Besîl ise genellikle Arapçaya çeviri yapmışlardır. Bunların dışında Yahyâ el-Bitrîk, İbn Sehdâ, Yûsuf el-Hûrî, Alî el-Feyyûm, Yûhannâ b. Buhtîşû', Urfalı Toma, Theophilus er-Ruhâvî, Mansûr b. Athanas, İbrâhîm b. es-Salt, Sâbit b. Kurra ve Şemlî gibi isimlerin de Galen'in eserleri kapsamında Süryanîce ve Arapçaya çevirileri bulunmaktadır. Huneyn'in bunlara ve çalışmalarına yönelik değerlendirmeleri aşağıda ele alınacaktır. Bir eserin çevirmenleri ve hedef dilleri dışında Huneyn, ilgili kronolojiyi de dikkatle kaydeder.

Huneyn b. İshâk'ın sürekli kendi çalışmaları için bir program geliştirmekte olduğunu söyleyebiliriz. Buna karşılık genel olarak çevirmenlerin programının hamilerin çeviri taleplerine göre oluştuğu, başka bir deyişle çevirmenlerin hamilerce talep edilen eserleri çevirdikleri görülmektedir.

Huneyn, kaynak metin kurma noktasında kendisi dışında herhangi bir çevirmenin veya editörün faaliyetinden hiç söz etmez. Bir çevirmen olmanın yanı sıra onun icra ettiği faaliyetin önemli kısmı ise kaynak metin edisyonu, ayrıca çeviri metin tashihihidir. Tam metin çevirileri dışında Huneyn'in kurduğu seçme ve özetleme şeklindeki metinler de daha çok bir editör faaliyetidir. Bu tür metinlerin de çeviriye konu olduğunu biliyoruz.

Çevirmenlerin doğrudan etkilendiği hususlardan biri, hamilerin bilimsel tercihleri ve kişisel eğilimleridir. Dolayısıyla çeviri metni de bundan doğrudan etkilenmiştir. Huneyn dahi çevirilerini genellikle haminin tercih ve taleplerini dikkate alarak gerçekleştirmiştir. Hamilerin çevirmen tercihi yaptığına ve çevirmenlerinin çıkardığı işi denetlediğine risale boyunca defalarca şahit oluyoruz. Hatta bir eserin çevirisinin belirli bir bölüm çevirisinin incelenmesine bağlandığı da görülmektedir. Çevirinin maddî, nakit ve sair karşılığı konusunda hiçbir bilgi, hatta ipucu dahi mevcut değildir.

C. Hamiler

Bu dönemde çevirilerin büyük ölçüde çeviriyi sahiplenen bir haminin talebi ile yapıldığı yaygın olarak bilinir. Bunun yanı sıra kendi bilimsel çalışmaları çerçevesinde bir çeviri programı oluşturan bilim

adamları da yok değildi. Bizzat Huneyn b. İshak bunun en güzel örneğidir. Huneyn'in çeviri metin açısından önemli saydığı başlıca unsurlardan biri de hamidir. Huneyn, hamiler ile çevirinin niteliği arasında doğrudan ilişki kurmaktadır. Öncelikle hamilerin çevrilecek eser noktasında tercih sahibi oldukları göz önünde tutulursa, sonraki aşamalarda da belirleyici veya müdahil olma durumları anlaşılabilir. Bizzat Huneyn'in yarım yüzyıllık bilimsel çeviri hayatı boyunca çoğu çevirilerinin hamilerce sipariş edildiğini görüyoruz. Bu arada yine bizzat bu tercihlerin oluşmasında da çevrelerinde bulunan aynı zamanda dönemin seçkin bilim adamları olan çevirmenlerin de etkili olduğunu unutmamak gerekiyor. Huneyn'in hamileri bu noktada yönlendirdiğini gösteren örnekler risalede çoktur. Her ne olursa olsun çevrilecek metin ve hedef dil konusunda hamiler belirleyici idiler. Başka bir deyişle hamiler ne istediklerini biliyorlardı ve isteklerinin mükemmel düzeyde karşılanmasını istiyorlardı.

Haddizatında elinde *Fî hîleti'l-bur*'un Sergius'a ait Süryanîce çevirisiyle Huneyn'e müracaat ederek bu metni kontrol ettirmek isteyen Selmeveyh'in doğal olarak metnin anlaşılması ile ilgili sorunları var demektir. Kendisine göre sorunlu bir metinle boğuşan Selmeveyh'in Huneyn'e yaptığı yeni çeviri teklifinde bir takım beklentilerinin olması ise son derece tabiidir. Hamilerin çeviriyi etkileyen taleplerinin çoğu zaman bu tarzda doğal bir mecrada gerçekleştiğini görüyoruz. Huneyn, kendisi adına en çok çeviri yaptığı hamilerden biri olan Yûhannâ b. Mâseveyh için "Yûhannâ kolay anlaşılır ifadeleri sever ve [çevirilerde] buna teşvik eder" demektedir.⁵⁵ Yine Cibrîl b. Buhtîşû' adına yaptığı çevirileri büyük bir itina ile ve araştırarak yaptığını belirtmesi, aynı zamanda Cibrîl'in talep ve tercihlerine de işaret etmektedir.⁵⁶ Huneyn'in adına çeviri yaptığı diğer bir hami olan Dâvûd el-Mutatabbib hakkındaki "çok zeki ve öğrenme meraklısı"⁵⁷ şeklindeki değerlendirmesi, onun adına yaptığı çevirilerin itina ile yapılmış nitelikli çeviriler olduğuna yapılan bir vurgudur. Burada da haminin doğal beklentileri ve talepleri ortaya konulmaktadır.

Hamilerle ilgili bu değerlendirmeler, onların çevirilerle ilgili talep ve tepkilerini göstermektedir. Dönemin kültür hayatının faaliyeti ışığında hamilerin sözkonusu etkinliğini anlamak aslında hiç de zor değildir. Huneyn'in çevirinin başarısının çevirmen ve hami ile doğru-

55 Huneyn, *Risâle*, s. 8.

56 Huneyn, *Risâle*, s. 10.

57 Huneyn, *Risâle*, s. 6.

dan bağlantılı olduğu yönündeki genel kanaati, sözkonusu gelişmeler yönünden değerlendirilmelidir. Bu tür tespitler aynı zamanda toplumsal gelişme ve kültürel tercihlerin seyrine de ışık tutmaktadır.

Hamilerin ilgili olduğu diğer bir husus çevrilecek metnin içeriğidir. Çeviride uygulanacak yöntem, ifade biçimi, metnin kolaylığı, açıklığı, anlaşılabilirliği gibi hususlarda da hamilerin göz ardı edilemeyecek derecede beklenti sahibi olduklarını rahatlıkla söylemek mümkündür. Daha da ötesi, hamilerin bu tür talepleri, çevirmenler tarafından yadırganmayarak yerine getiriliyordu. Huneyn, pek çok haminin, doğrusu onun ilkeleriyle de uyuşan taleplerini takdirle karşılayarak yerine getirir. Huneyn'in metin tenkidine dair düşünceleri ve güvenilir kaynak metin konusundaki görüşleri de hamilerce dikkate alınan şartlar arasına girmiş olmalıdır. Bu dönemde bilimsel çevrelerce yapılan çalışmaların toplumun elit kesiminde karşılık bulması, çeviri çalışmalarının bir disiplin hüviyeti kazanmasının yolunu açmıştır. Öyleyse iki taraftaki gelişme bağlantılı bir seyir gösteriyor denebilir. Aynı zamanda hamilerin destekledikleri çevirilerin içeriğine yönelik ilgileri de dikkat çekicidir. Bu cihetten sözkonusu metinlerin hamiler tarafından dikkatle okunup incelendiğini gösteren kayıtların sayısı az değildir. Haddizatında takdim edilen çeviri metinleri üzerinde hamilerin çeşitli tasarruflarının yanı sıra, kimi zaman kendilerinin de katıldığı, bazen de ısmarlama yoluyla edisyon çalışmalarının yapıldığı da sık sık görülmektedir. Buradan, hamilerin de beklentilerinin karşılanıp karşılanmadığını kontrol ettikleri anlaşılmaktadır.

Hamilerin, son halini almış çeviri metinlerine müdahalelerini gösteren bir örnek, *Fi's-savt'*ın Huneyn tarafından yapılan Arapça çevirisidir. Bu çevirinin hamisi olan Muhammed b. Abdulmelik, çeviriyi kendince tashih eder. Huneyn ise bu tashihi onaylamayıp kendi nüshası ile sözkonusu nüsha arasında oluşan farklılıklar konusunda bir de ikaz yapar. Buna göre bu tür tasarrufların yaygın olmadığı düşünülebilir.

Çeviri metinlerin, taleplerini karşılamadıkları durumlarda hamilerin konuyu yeniden çevirmene intikal ettirdikleri örneklere de rastlanmaktadır. Huneyn'in yaptığı çevirilerin önemli bir hamisi olan Buhtîşû' b. Cibril'in talebiyle yapılan *Fi'l-imtilâ'*nın Süryanice çevirisini Buhtîşû' kullanışlı bulmaz. Daha kolay ve anlaşılır bir metin isteyen Buhtîşû'nun bu isteği, Huneyn tarafından yeniden değerlendirilir ve yadırganmadan yerine getirilir.⁵⁸

Bu arada hamilerin deneme amaçlı bir miktar örnek çeviri yaptıkları durumlar da yok değildir. Ahmed b. Muhammed b. el-Müdebbir, Huneyn'den *el-Fusûl*'un ilk makalesini deneme olarak çevirmesini talep eder. Hami, çevrilmiş olan bu makaleyi inceledikten sonra çeviriye devam edilip edilmeyeceğine karar vereceğini doğrudan Huneyn'e ifade etmektedir. Bu, eğer deneme kaynak metnin içeriği ile ilgili değilse, haminin yapılacak çevirinin, beklentilerine cevap verip vermediğini test ettiği anlamına gelir. Bu arada alandaki birikimi o sıralar bilimsel çevrelerce kabul görmüş olan Huneyn'in bu talebi olağan karşıladığı da hemen belirtilmelidir.

Huneyn b. İshâk, Galen'in eserlerinin çevirilerine hami olan bilim adamı ve aydınların isimlerini vermektedir. Bizzat Huneyn'in kendileri için Süryanîce çeviriler yaptığı hamiler, Dâvûd el-Mutatabbib, Şîrîşû' b. Kutrub, Selmeveyh b. Bunân, Yûhannâ b. Mâseveyh, Cibrîl b. Buhtîşû, Buhtîşû' b. Cibrîl, İsrâîl b. Zekeriyâ et-Tayfûrî gibi isimlerdir.

Huneyn'in kendilerine Arapça çeviriler yaptığı hamiler ise Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ, İbrâhîm b. Muhammed b. Mûsâ, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Mûsâ, Ebu'l-Hasen Alî b. Yahyâ, İshâk b. Süleymân, Abdullâh b. İshâk, İshâk b. İbrâhîm et-Tâhirî, Ahmed b. Muhammed b. el-Mudebbir ve Muhammed b. Abdulmelik şeklinde tespit edilmiştir.

İshâk b. Huneyn ise Buhtîşû' b. Cibrîl için Süryanîceye, Eyyûb er-Ruhâvî de Cibrîl b. Buhtîşû' ve Buhtîşû' b. Cibrîl için Süryanîceye, ayrıca Re's-aynî Sergius, Kerh Piskoposu Theodor ve Elîşa' için Süryanîce çeviriler yapmıştır.

Arapçaya en çok çeviri yapan çevirmenlerden Hubeys ise Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ, Ebu'l-Hasen Alî b. Yahyâ, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Mûsâ için Arapça çeviriler yapmıştır. Ayrıca İshâk b. Huneyn, Ebu'l-Hasen Alî b. Yahyâ için; İstafan b. Besîl, Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya, İsâ b. Yahyâ ise Ebu'l-Hasen Ahmed b. Mûsâ ve Ebû Mûsâ b. İsâ el-Kâtib için Arapçaya; Sâbit b. Kurra, Muhammed b. Mûsâ için, İbrâhîm b. es-Salt da Ebû'l-Hasen Ahmed b. Mûsâ için Arapçaya çeviriler yapmıştır.

Süryanîce çevirilere hami olan isimler şunlardır: Dâvûd el-Mutatabbib, Şîrîşû' b. Kutrub, Selmeveyh b. Bunân, Yûhannâ b. Mâseveyh, Cibrîl b. Buhtîşû', Buhtîşû' b. Cibrîl, İsrâîl b. Zekeriyâ et-Tayfûrî, Kerh Piskoposu Theodor ve Elîşa'.

Arapça çevirilere hami olan isimler ise şunlardır: Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Mûsâ, Ebu'l-Hasen Alî b.

Yahyâ, İshâk b. Suleymân, İshâk b. İbrâhîm et-Tâhirî, Ahmed b. Muhammed b. el-Mudebbir, Abdullâh b. İshâk, Muhammed b. Abdulmelik, Ebû Mûsâ b. İsâ el-Kâtib.

D. Çevirisi yapılmış ve yapılmamış eserler ile nüshası bulunan ve bulunmayan eserler

Huneyn b. İshâk eserinin planı gereği Galen'in eserlerinin dökümünü yapar. Bunlardan o zamana kadar Süryanîce veya Arapçaya çevrilmiş olanları bibliyografik bilgileriyle kaydeder. Bunun yanı sıra henüz çevrilmemiş bulunan eserlerin tespiti de eserin önemli bir hedefi olarak belirlenir. Bu iki unsur eserin başlığında da böylece ifadeye yer bulur. Bu husus, bir yönüyle kaynak metin, bir yönüyle çeviri metin konusuyla ilgilidir.

Çevirisi yapılmış eserlere yönelik bir bibliyografyanın pek çok açıdan kullanışlı olacağı ve kültürel yararlar sağlayacağı açıktır. Aynı zamanda henüz çevrilmemiş olanlar konusunu da çeviri metin sorunları açısından değerlendirmek gerekmektedir. VI. yüzyılda Sergius gibi bilim adamlarınca yapılan Süryanîce çevirilerde uygulanan yöntem konusunda Arap aydınlanması sürecinde bir yenilenme gereksiniminin oluştuğu açıkça görülmektedir. Bu eserlerin Süryanîce çevirilerinin neredeyse yeni baştan yapılıyor olması kısmen anlatım ve ifadeye ilişkin sorunlar, kısmen de kaynak metinle ilgili problemlerin çözümünde atılan adımlar ile ilgilidir. Bunun yanı sıra yeni çeviri programının oluşturulmasında eski çeviriler listesinden yararlanılmış olması da mümkündür, ancak bu sadece bir ihtimaldir. Zira yeni dönemde gerek Süryanîce, gerekse Arapça açısından çeviri denetleme faaliyeti zaten gelişmiş bulunmaktaydı.

Çevrilmiş metinlerin tespitine dair talep aynı zamanda bunlara yönelik bir değerlendirme beklentisini de içermektedir. Bu değerlendirme ilgili eseri yeni bir çalışmaya konu etmek açısından hamiler, bilim adamları ve çevirmenlere bir nevi rehberlik edecektir. Henüz çevrilmemiş eserlerin tespiti de bu açıdan aynı amaca hizmet eder. Buna göre bu dönemde kültür çevrelerinin düzenli bir faaliyetinden söz edilebilir.

Bu konunun, bilhassa çevrilmemiş olan eserlerin dikkate alınmış olmasının kültür tarihi açısından önemli bir sonucu daha vardır. Bu da elimizdeki risalenin bir Süryanî bilim adamına ithaf edilerek Süryanîce yazılmasıyla Alî b. Yahyâ'ya hitaben Arapça yazılması arasında geçen zaman sürecinde çeviri faaliyetlerinin seyrini takip imkanıdır.

Huneyn'in iki telif arasındaki zaman aralığında gerçekleşen faaliyeti sonrakine yansıtmış olması bu bakımdan önemlidir. Bu arada daha önce çevrilmemiş eserlerin çevrilme durumlarını aktarırken, aynı zamanda nüshası nadir eserlerin nüshasını temin konusundaki kimi girişimleri ve bunların çevirilerine dair süreci de anlatır. Aynı durum eserin Alî b. Yahyâ'ya yazılan Arapça versiyonunun birinci ve ikinci edisyonları arasındaki zaman aralığı için de sözkonusudur. Bu sayede sürecin gelişimi, ilgileri, yönelimleri, hamiler, çevirmenler ve sair unsurları hakkında bir takım bilgiler edinmek mümkün olmaktadır.

Huneyn b. İshâk, eserlerin çeviri durumunu çok açık bir şekilde ifade eder. Çevrilmiş eserlerin hedef dillerini, çevirmenlerini ve kimi zaman niteliğe dair kişisel değerlendirmesini aktarır. Bunları kendisinden önce yapılan çevirileri, kendisinin aynı metinlerle ilgili faaliyetleri, ilk defa kendisinin çevirdiği eserler ile kendi döneminde bu metinlerle ilgili çeviri faaliyetleri şeklinde sıralar. Çevrilmemiş eserleri de çevrilmediği, ya da çevrildiğine dair bir bilgiye sahip olmadığı yönünde ifade ile tanıtır. Nadir de olsa görmediği ve hakkında kesin bilgiye sahip olmadığı çevirileri ise ihtimale bağlayarak çevirmenine işaretle tespit eder.

Çevrilmiş ve çevrilmemiş eserler konusu bir yönüyle de kaynak nüshası bulunan ve bulunmayan eserler konusuyla ilgilidir. İlgili çevrelerin çevrilmemiş eserleri temin girişimleri doğal olarak sözkonusu olacaktır. Bu bakımdan çevrilmiş ve çevrilmemiş eserler ile nüshası bol ve nadir eserler arasında çaprazlama sorgulamaların yapıldığı rahatlıkla söylenebilir.

Çeviri metin konusuyla ilgili diğer bir husus kaynak nüshası bulunan ve bulunmayan eserlerdir. Bunun çeviriye konu olmadan önceki boyutu kaynak metin ile ilgilidir, ancak çeviri sürecinin genel programı açısından ise çeviri metin ile ilgilidir. Eserde bu konu sadece çevrilmemiş eserler itibariyle bir hedef olarak tespit edilir. Ancak Huneyn yine de kaynak metinlerin bu yöndeki durumunu genel olarak tespit etme eğilimindedir. Bizzat Alî b. Yahyâ, nüshası bulunanları çevirmek, bulunmayanları ise elde etmeye çalışmak amacıyla, henüz çevrilmemiş bulunan eserlerden nüshası bulunan ve bulunmayanların tespitini Huneyn b. İshâk'tan talep etmiş, Huneyn de buna tam muvafakat göstermiştir. Pek çok eserin nüshasını temine yönelik çabalar, Huneyn tarafından ilgili başlıklarda anlatılır. Bu husus daha önce onun nüsha edinme çabaları itibariyle ele alınmıştı. Huneyn, nüshası hiçbir şekilde tespit edilemeyen eserlere de metin boyunca işaret etmiştir. Böylece İskenderiye'de okutulan eserlerin nüshaları

nın yaygın olarak bulunabildiğini, bu kapsamda yer almayan eserlerin ise güçlkle temin edilebildiğini anlıyoruz. Bilhassa bu tür eserler açısından nüsha arayışı yapılan kentler ve bölgelere dair mevcut bilgilere daha önce işaret edilmişti.

III. Çeviri Çalışmalarına Yönelik Değerlendirmeler

Kültürel Arap aydınlanmasının zirvede olduğu IX. yüzyılda Huneyn'in kültürel hayat ve aydın kesime yönelik izlenimlerini ve değerlendirmelerini dikkatle takip etmek gerekir. Bu takip, aydınlanmanın ve sürecin gelişimine dair tespitler açısından önemlidir. Huneyn, dönemin seçkin bir bilim adamıdır. Aynı zamanda aydınlanma sürecinin yetkin ve sürükleyici bir ismidir. Literatüre hakimdir; bilimsel çalışmaları takip etmektedir, kültürel faaliyetlerle ilgilidir. Bu durumda dönemin kültürel gelişmelerine dair onun kaleminde ifadesini bulan değerlendirmeler büyük önem kazanmaktadır. Ancak bu risalenin Galen'in eserleri ile sınırlı olduğunu hatırd tutmak gerekiyor. Yine de risalenin kapsamı bir çok açıdan tatmin edici sonuçlara ulaşmak için yeterli bilgiler ihtiva etmektedir.

Eserinin girişinde ortaya koyduğu taslak gereği Huneyn, Galen'e ait eserlerin Süryanice ve Arapça çevirilerine işaret eder; bu çevirilerin niteliğine dair değerlendirmelerde bulunur. Bu arada bazı ünlü bilim adamlarının bilimsel çevirilerine yönelik tenkitler de satır aralarına sıkıştırılır. Huneyn'in çeviriler ve çevirmenlere yönelik bu yaklaşımı bir bütün olarak göz önünde tutulduğunda, onun bu anlamda kendisine bir otorite yetkinliği tanıdığını görmekteyiz. Hemen ifade etmek gerekir ki, Huneyn'in çeviri metinlerine dair tenkitleri risale boyunca genel yargılardan ibaret kalmıştır. Dolayısıyla bunların gerekçelerini ve ayrıntılarını takip etme imkanı mevcut değildir. Bir bakıma risalenin planı da buna elverişli değildir. Yine de bu tenkitlerin eser boyunca anlayabildiğimiz ilkeler üzerine kurulu olduğunu tahmin etmek zor değildir. Kaynak metnin güvenilirliği dışında, çevrilebilmesi için öncelikle kaynak metnin anlaşılması, bunun hedef dilde açık ve yine anlaşılır bir şekilde ifade edilmesi, Huneyn'in bu açıdan en önemli ölçütleri olsa gerektir.

Çeviri çalışmaları ve çevirmenler hakkındaki kanaatini kaynak ve çeviri metin karşılaştırması üzerinden ortaya koymak, Huneyn'in genel tavrıdır. Ancak onun, kaynak metni görmeksizin, sadece çeviri metin üzerinden ilgili çeviriye yönelik kanaatini ifade ettiği de görülmektedir. *Fi'l-edviye elletî yeshulu vucûduhâ* adlı eserin Süryanî çev-

relerde mütedavil Sergius'a ait Süryanîce çevirisini "çok bozuk" olarak nitelendiren Huneyn, bu değerlendirmeyi yaptığı sırada kırk sekiz yaşlarındadır, ancak bu dönemde eserin Yunanca nüshasını henüz temin edebilmiş değildir. Bu açıklamayı yaptığı sırada eserin Yunanca nüshasını hâlâ hararetle aramakta olduğunu bizzat kendisi ifade etmektedir.⁵⁹

Galen'in eserlerinin daha önce yapılmış Süryanîce çevirileri, Huneyn'in ciddi tenkitlerine konu olmuştur. Bu husus aynı zamanda Süryanî kültür tarihi açısından da önemli sonuçlar doğurmaktadır. Her hâlükârda Huneyn'in yaptığı tenkitlerin belirli kişilere yönelme ihtimali dikkatle incelenmeye değer bir meseledir. Haddizatında çevirilerini tenkit ettiği bu kaynaklar bizzat kendi çeviri programında da yer almıştır. Üstelik bunlar dönemin entelektüel kültür çevrelerinin ilgisini çeken metinlerdir. Bu durumda Huneyn'in, yakın çevresi tarafından, başka bir ifadeyle kendi ekibince yapılan çeviri çalışmalarına yönelik tutumunun tespiti konuyu bir ölçüde açıklığa kavuşturabilir. Burada Huneyn'in bizzat kendi çevirilerine bakışını da ele alacağız. Ayrıca onun yaptığı çalışmaların kendi dönemindeki etkisi, aydınlar ve hamilerin onun çalışmalarına dair tutum ve tercihlerinin de bu meselenin anlaşılması ile yakından ilgili olduğunu düşünüyoruz. Bu konu ise ayrı bir bölüm olarak aşağıda ele alınacaktır.

A. Süryanî ve diğer çevirmenlerin çalışmaları

Galen'in eserlerini Süryanîceye çevirmiş olan Süryanî çevirmen ve bilim adamlarının pek çok çalışması, Huneyn'in değerlendirmelerine konu olur. Bu değerlendirmeler kimi zaman bilimsel bir rapor niteliğini haizdir. Olumlu veya olumsuz kanaat bildirimine konu olan çevirilerin yanı sıra bazı çevirilere bilgi olarak işaret edilir. Bu çerçevede Süryanîce çeviri tarihinin önemli ismi, hatta çeviride kaynak metne sadık kalmakla bilinen Re's-aynî Sergius, ayrıca Eyyûb er-Ruhâvî gibi bilim adamlarının çevirileri Huneyn tarafından ciddi tenkitlere konu olur. Onun bu risalede tenkide tabi tuttuğu veya çeviri yaptığına dair bilgi sunumu yaptığı isimler ve ilgili çevirileri şöyle sıralanabilir:

1. Re's-aynî Sergius

Bilhassa Nesturîlerce sahiplenen bir bilim adamı olan Re's-aynî Sergius (ö. 536), İskenderiye'de öğrenim gördükten sonra Re's-ayn'a

59 Huneyn, *Risâle*, s. 37-38.

dönerek burada felsefe ve tababet ile meşguliyetini sürdürür. Süryanîce ve Yunanca bilen Sergius, kısa süre içinde tababette ünlü bir bilim adamı olur. Antakya patriği Amidli Efrem tarafından Papa Agapet'e elçi olarak gönderilir. Kendisinin cenaze merasimine Papa da katılır. En önemli bilimsel çalışmaları, Yunancadan Süryanîceye yaptığı çevirilerdir. Çeviri ve yorumları dolayısıyla Süryanî kültürünü Aristo ile tanıştıran kişi olarak kabul edilir. Aristo, Porphyry, Galen, Dionysius gibi Yunan yazarlardan felsefe, mantık, tıp ve ilâhiyat gibi alanlarda çeviriler yapmış, kendisi de bu çerçevede pek çok eser kaleme almıştır.⁶⁰

Huneyn b. İshâk, Re's-aynı Sergius'un Yunancadan Süryanîceye yaptığı çeviri külliyatını dikkatle inceler. Bir genelleme yapılacak olursa, Huneyn, Sergius'un çeviri hayatını acemilik ve yetkinlik dönemi şeklinde ikiye ayırır. Onun benzer bir dönem ayırımını kendi bilimsel hayatı için de yaptığını görmekteyiz. Huneyn, Sergius'un bazı çevirilerini yeterli ve başarılı bulmaktadır. Pek çok çeviri hakkında olumsuz kanaat beyan eder. Bazı çevirileri hakkında ise değerlendirme yapmaz. Sergius çevirilerinin, Huneyn'in tenkit süzgecinde "başarılı", "yeterli olmakla beraber düzeltmelere konu olan çeviriler" ve "başarısız çeviriler" olarak değer bulduğunu söylemek mümkündür. Huneyn bu risalede yaptığı bu değerlendirmeleri ayrıntılandırma ve gerekçelendirme yoluna gitmez.

Huneyn'e göre Galen'in *Fi's-sinâ'ati't-tıbbiyye*'sini Süryanîceye çevirdiği sırada Sergius çeviride henüz yetkinliğe ulaşmış değildir. *Fî mudâvâti'l-emrâd ilâ Aglavkun*'u Süryanîceye çevirdiği sırada ise çeviride biraz tecrübe kazanmıştır, ancak bu dönemde de henüz yetkin değildir. *Fî hîleti'l-bur'* adlı eserin ilk altı makalesini çevirdiği sırada Sergius'un henüz çeviri tecrübesi kazanmamış olduğunu; eserin kalan sekiz makalesini ise tecrübe kazandıktan sonra Süryanîceye çevirdiğini belirtir. Huneyn son sekiz makale çevirisini, ilk altı makalenin çevirisinden daha başarılı bulmaktadır.⁶¹

Huneyn, Sergius'un *Fi'l-'izâm* çevirisini kötü (*terceme redie*), *Fi'l-kuva't-tabî'iyye* çevirisini kötü (*tercemete sū'*) olarak niteler. *Fi'l-ustukussât 'alâ re'yi Bukrât* adlı eserin Süryanîce çevirisini değerlendirirken, Sergius'un "eseri anlamadığı için bozdu"ğunu belirtir. *Fî asnâ-*

60 Sergius hakkında bkz. Elbîr (Albert) Ebûnâ el-Eb, *Edebu'l-lugati'l-Ârâmiyye*, 2. bsk., Beyrut 1996, s. 213-215; Murâd Kâmil, M. H. el-Bekrî, *Târîhu'l-edebi's-Suryânî: min neş'etih ile'l-fethi'l-İslâmî*, Mısır 1949, s. 166-167; J.-B. Chabot, *Litterature Syriaque*, Bloud-Gay, 1934, s. 71-72.

61 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 5-6, 6-7, 17.

fi'l-hummeyât çevirisinin tatmin edici olmadığını (*terceme gayr mahmûde*) söyler. *Fî menâfi'i'l-a'dâ'*'nin Süryanîce çevirisini “kötü bir çeviri” (*terceme redîe*) olarak niteler. *Fi'l-edviye elletî yeshulu vucûduhá'*'nin Yunanca nüshasını hararetle aradığını, ancak henüz bir nüshasını bulamadığını belirten Huneyn, Sergius'un Süryanîler arasında mütedavil Süryanîce çevirisinin “çok bozuk” (*fâsid redî*) olduğunu ifade eder.⁶²

Sergius'un bütün çevirileri Huneyn'in olumsuz tenkidine konu olmaz. Hakkında herhangi bir değerlendirme yapmadığı çevirilerinin sayısı da az değildir. Bu tür durumlarda sadece eserin Sergius tarafından çevrildiği bilgisini vermekle yetinir. Buna göre Huneyn'in bu çevirileri tatmin edici ya da yeterli bulduğu sonucuna ulaşılabilir. Sözgelimi *Fi'l-mizâc*, *Fî delâili 'ileli'l-'ayn*, *Fi'l-fasd*, *Fî'l-kîmûs*, *Fî terkîbi'l-edviye*, *Tefsîru Takdimeti'l-ma'rife* adlı eserlerin Sergius'a ait Süryanîce çevirileri bunlardandır.⁶³

Sergius'un bazı çevirileri, Huneyn tarafından tenkit edilerek veya edilmeksizin yeniden ele alınarak düzeltilmelere konu olur. *Fî ta'arrufi 'ileli'l-a'dâi'l-bâtine* adlı eserin Sergius'a ait iki ayrı Süryanîce çevirisi vardır. Buhtîşû' b. Cibrîl'in Sergius çevirisinin tashihini Huneyn'e sipariş etmesi karşısında Huneyn, yeni bir çevirinin daha kolay olduğunu belirtir, ama yine de bazı düzeltmeler yapar. *Fi'l-buhrân* ile *Fî eyyâmî'l-buhrân* adlı eserlerin Sergius'a ait Süryanîce çevirilerini de Yûhannâ b. Mâseveyh için tashih eder.⁶⁴

Huneyn, *Fî hîleti'l-bur'* adlı eserin aslında başarılı bulduğu Sergius'a ait son sekiz makalesinin Süryanîce çevirisini de içeren kısmını Selmeveyh ile beraber metinle karşılaştırır, onun adına düzeltmeler yapar. Düzeltilme çalışması devam ederken, Huneyn eserin yeniden çevrilmesinin daha kolay olacağı kanaatine varır ve eseri Selmeveyh adına yeniden çevirir. Huneyn'in bu nüshası daha sonra bir yangında yanıp kaybolduğu için eser, Huneyn tarafından Buhtîşû' b. Cibrîl adına yeniden Süryanîceye çevrilecektir.⁶⁵ *Fi'l-kîmûs* ile *Kitâbu'l-at'ime*'nin Sergius çevirileri, Huneyn tarafından ele alınır ve düzeltilerek yeni bir çeviri kurulur.⁶⁶

62 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 7-8, 10-11, 9-10, 15, 27-28, 37-38.

63 Bu eserler için sırasıyla Huneyn, *Risâle*, 10, 30, 34-35, 36, 36-37, 40. sayfalarda ilgili başlıklara bakınız.

64 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 12-13, 15-16, 16.

65 Huneyn, *Risâle*, s. 17-18.

66 Huneyn, *Risâle*, s. 36.

Burada *Fî hîleti'l-bur*'un düzeltme ve yeni çevirisi konusunda bir hususun sorgulanması önem kazanıyor. Huneyn aslında bu çeviriyi başarılı bulmaktadır. Haddizatında başarılı bir çevirinin çeşitli düzeltmelere konu olması, yani editörün elinden geçmesi doğal karşılanabilir. Ancak yeni bir çeviri tercihi, onun önceki yani "başarılı" hükümünü tartışmaya açar. Bu ise diğer eserlerle ilgili değerlendirmeleri açısından da çeşitli kuşku doğurmaktadır. Bunun tespiti yeni çeviri tercihindeki gerekçenin yani bu tercihin neyin üzerine kurulduğunun anlaşılmasıyla sağlanabilir. Bu gerekçe için burada iki seçenek sözkonusu edilebilir. Bunlardan biri çevirinin niteliği, diğeri de düzeltme ve yeni çeviri eylemlerinin birbirine göre durumudur. Huneyn'in ifadelerinde bir çağrışım sezilmediğinden, bu durumda onun düzeltme ve yeni çeviri eylemlerindeki emek ve mesaiyi karşılaştırmak bir fikir edinmek için yeterli olabilir. Düzeltmede kaynak ve çeviri metni ayrı ayrı incelenecek, karşılaştırılacak ve buna göre çeviri metninde düzeltmeler yapılacaktır. Yani bağlayıcı olan iki metin ile karşılıklı olarak uğraşılacaktır. Huneyn düzeltme çalışmalarını böyle yapmıştır. Öyleyse yeni bir çeviri yapmak için sarf edilecek emek ve mesai düzeltme eylemine göre daha azdır ve dolayısıyla yeni bir çeviri, düzeltme yapmaktan daha kolaydır.

Huneyn'in Sergius'un çeviri çalışmalarına yönelik tutumu dikkatle incelendiğinde Süryanî kültür tarihinde alışılmışın aksine ciddi sonuçlar ortaya çıkıyor. Sergius, Süryanî kültürünün altın çağında yaşayan en üretken bilim adamlarından ve en başarılı çevirmenlerden biri olarak kabul edilir. Hal böyle iken Huneyn gibi bir bilim adamının ona dair değerlendirmeleri göz ardı edilemez. Aslında Huneyn, Sergius'un çalışmalarını dikkate almıyor değildir. Sergius çevirileri, Huneyn ve ekibinin çok faal olduğu dönemlerde de yaygın olarak kullanılmaktaydı. Bizzat İstafan, *Fi'l-fasd* adlı eserin son makalesinin Arapça çevirisinde kaynak metin olarak Sergius'a ait Süryanîce çeviri metnini kullanır.⁶⁷ Huneyn'in tutumu, Sergius'un çalışmaları ve Süryanî kültür tarihindeki yeri ile ilgili genellemelerde çok dikkatli hareket edilmesi gerektiğine işaret ediyor. Bu tutumun aynı zamanda Süryanîce çeviri sürecindeki yenilenme ve kaynak metinlerin içerdiği sorunlarla da ilgisi olmalıdır. Bu takdirde aynı dikkate genel olarak Süryanî kültürüne yönelik değerlendirmelerde de gereksinim olduğu açıktır.

67 Huneyn, *Risâle*, s. 34-35.

2. Eyyûb er-Ruhâvî

Huneyn'in, çevirilerini tenkide konu ettiği önemli çevirmenlerden biri de Süryânî çevirmenlerden Eyyûb er-Ruhâvî'dir. er-Ruhâvî'nin Süryânîce çeviri kültürüne katkısı gerçekten büyüktür. Huneyn, onun Galen'den Süryânîceye yaptığı çevirileri eser boyunca değerlendirmeye alır. Bu çevirilere yönelik değerlendirmesi genelde olumsuz bir izlenim uyandırmaktadır. Bazı çevirileri ise tenkide konu olmadan bilgi olarak sunulur.

Huneyn, er-Ruhâvî'nin bazı çevirilerini hakkında herhangi bir değerlendirme yapmaksızın düzeltmeler yaparak tashih eder. Cibrîl b. Buhtîşû' adına er-Ruhâvî tarafından yapılan *Fî 'ilâci't-teşrih'*in Süryânîce çevirisi, Huneyn tarafından Yûhannâ b. Mâseveyh için incelenir ve büyük bir itina ile tashih edilir. *Fî-mâ vaka'a mine'l-ihtilâfi fî't-teşrih'*in er-Ruhâvî'ye ait Süryânîce çevirisi de Huneyn tarafından Yûhannâ b. Mâseveyh için tashih edilir. Fakat eserin yeniden çevrilmesinin daha kolay olacağı sonucuna ulaşan Huneyn, yeni bir çeviri yapar. Aynı proje kapsamında er-Ruhâvî'nin *Fî teşrihi'l-hayavâni'l-meyyit* ile *Fî teşrihi'l-hayavâni'l-hayy* ayrıca *Fî 'ilmi Bukrât bi't-teşrih* adlı eserlerin Süryânîce çevirileri de aynı çalışmaya konu olur. Ayrıca *Fî teşrihi'r-rahm'*in Süryânîce çevirisi de Huneyn tarafından incelenir ve eser yeniden çevrilir. Huneyn, *Fî teşrihi'l-'ayn* adlı eserin er-Ruhâvî çevirisini kullanarak Yûhannâ b. Mâseveyh için anlam çevirisi yöntemiyle yeni bir çeviri yapar. er-Ruhâvî'nin *Fî redâeti't-teneffus'*ün Süryânîce çevirisini ise oğlu için Yunanca metin ile karşılaştırarak tashih eder. Diğer taraftan er-Ruhâvî'nin "kötü çeviri" olarak nitelenen *Tefsîru Kitâbi'l-fusûl'*un Süryânîce çevirisi Buhtîşû' b. Cibrîl tarafından redakte edilir. Ancak Huneyn'e göre Buhtîşû' çeviriyi daha da anlaşılabilir hale getirmiştir. Nihayet bu çeviri, Huneyn tarafından ele alınır, Yunanca metin ile karşılaştırılır ve yeni bir çeviri niteliğinde düzeltilir.⁶⁸

*Fî 'ileli't-teneffus'*ün er-Ruhâvî tarafından yapılan Süryânîce çevirisini "anlaşılabilir bir çeviri metni" (*tercemeten lâ tufhemu*) olarak niteler. Oğlu için bir nüsha kurmak isteyen Huneyn, bu eseri büyük bir titizlikle ele alır, Süryânîce metnini de tashih edip anlaşılır ve kolay bir metin halinde bir çeviri yaptığını ifade eder.⁶⁹ er-Ruhâvî'nin *Fî'l-*

68 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, 19-20, 21, 21, 21, 21, 22, 23, 34, 40. sayfalarda ilgili başlıklar.

69 Huneyn, *Risâle*, s. 24. Eserin İstafan b. Besil tarafından Muhammed b. Mûsâ adına yapılan Arapça çevirisi de Huneyn'in denetiminden geçer.

edviyeti'l-mufrede çevirisinin Yûsuf el-Hûrî çevirisine göre daha iyi olmakla beraber, “tam anlamıyla başarılı bir çeviri olmadığı”nı belirtir.⁷⁰ *Tefsîru Kitâbi'l-fusûl*'un er-Ruhâvî tarafından yapılan Süryanîce çevirisini “kötü” (*terceme redîe*) olarak niteler.⁷¹

Huneyn, er-Ruhâvî'nin Süryanîceye yaptığı bazı çeviriler hakkında bir fikir belirtme gereği duymaz, onun çeviri yaptığını bir bilgi olarak kaydeder. Sözelimi *Fî kuva'l-edviyeti'l-mushile*, *Fî ârâi Bukrât ve Ef-lâtun*, *Fi'l-harekâti'l-mu'tâsati'l-mechûle*, *Fî sûi'l-mizâci'l-muhtelif*, *Fi'l-mirreti's-sevdâ*, *Fî nevâdiri takdimeti'l-ma'rife*, *Fî kuva'l-ağziye*, *Fi't-tiryâk ilâ Fîsun (Pison)*, *Tefsîru İbîzîmiyâ*, *Fi-mâ ya'tekiduhu re'yen*, *Fî sarfi'l-iğtinâm*, *Fî enne kuva'n-nefsi tâbi'atun li-mizâci'l-beden* gibi eserlerin er-Ruhâvî tarafından Süryanîceye çevrildiği bilgisini aktarmakla yetinir.⁷² Bu eserlerin de Huneyn'in çeviri programında yer aldığına işaret edilmelidir. Yani Huneyn'in çeviri programı sadece olumsuz kanaat belirttiği eserleri ihtiva ediyor değildi. Başka bir ifadeyle bu, onun programını etkilemiş gözükmektedir.

3. Yûhannâ b. Buhtîşû'

Huneyn'in ifadesine göre Yûhannâ b. Buhtîşû', *Fi'l-edviyeti'l-mukâbiletî li'l-edvâ* adlı eserin Süryanîce çevirisini Huneyn'in yardımcıyla gerçekleştirir. Bu çeviri metin daha sonra İsâ b. Yahyâ'nın Ahmed b. Mûsâ için yaptığı Arapça çevirinin kaynak metni olur.⁷³

4. İbn Sehdâ

Huneyn b. İshâk'ın Galen'in eserleri kapsamında çalışmalarına değindiği diğer bir çevirmen, Kerhli İbn Sehdâ'dır (IX. yüzyıl başları). *Fi'l-firak*'ın çevirisini sözkonusu ederek İbn Sehdâ'nın çevirilerini genel bir değerlendirme ile yetersiz (*ve kâne da'îfen fi't-tercemeti*) şeklinde tenkit eder. Onun *Fi's-sinâ'ati't-tıbbiyye* ve *Fi'n-nabd ilâ Tûserun ve ilâ sâiri'l-muta'allimîn* çevirisini ise değerlendirme yapmadan kaydeder.⁷⁴

70 Huneyn, *Risâle*, s. 30.

71 Huneyn, *Risâle*, s. 40.

72 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, 26, 26-27, 27, 29, 32, 34, 35, 38-39, 41-42, 46-47, 49, 50. sayfalarda ilgili maddeler.

73 Huneyn, *Risâle*, s. 38.

74 İbn Sehdâ'nın bu çevirileri için bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 4-5-6. sayfalarda ilgili başlıklar.

5. Yûsuf el-Hûrî

Fi'l-edviyeti'l-mufrede adlı eserin Yûsuf el-Hûrî (IX. yüzyıl sonları, X. yüzyıl başları) tarafından yapılan Süryanîce çevirisi, Huneyn tarafından “çok kötü bir çeviri” (*terceme habîse redîe*) olarak nitelenir.⁷⁵

6. Theophilus er-Ruhâvî

Fi'l-hîle li-hıfzi's-sıhha'nın Theophilus (ö. 785) tarafından yapılan Süryanîce çevirisini “çok kötü bir çeviri” (*habîse redîe*) olarak niteler.⁷⁶

7. Mansûr b. Athanas

Fi'l-ahlâk adlı eserin Mansûr b. Athanas adlı bir Sabi-î tarafından Süryanîceye çevrildiği bilgisini aktaran Huneyn bu çeviriye yönelik bir değerlendirmede bulunmaz.⁷⁷

8. Alî el-Feyyûm

Huneyn, *Fî eczâi't-tıbb* adlı eserin el-Feyyûm adıyla tanınan Alî adlı biri tarafından Süryanîceye çevrildiğini belirtir.⁷⁸

9. İbrâhîm b. es-Salt

İbrâhîm b. es-Salt'ın (IX. yüzyıl) *Fi'l-evrâm*'ın Arapça, Galen'in kendi kitabı *Fî hîleti'l-bur*'e yaptığı özetin Süryanîce, ayrıca *Fî sıfâtin li-sabiyyin yarsa*'ın Arapça ve Süryanîce çevirileri hakkında değerlendirme yapmaz, bunları bibliyografik bilgi olarak kaydeder.⁷⁹

10. Sâbit b. Kura

Huneyn, Sâbit b. Kurra'nın *Fi'l-kîmûs*'un Arapça çevirisini bilgi olarak aktarır, değerlendirme yapmaz. *Fî-mâ ya'tekiduhu re'yen* adlı eserin Sâbit b. Kurra tarafından Muhammed b. Mûsâ için yapılan Arapça çevirisine aynı şekilde değinir.⁸⁰

11. Şemlî

Fi'l-kîmûs'un çevirileri çerçevesinde bunun Şemlî tarafından da Arapçaya çevrildiğini söyler, hakkında yorum yapmaz.⁸¹

75 Huneyn, *Risâle*, s. 30.

76 Huneyn, *Risâle*, s. 39. Theophilus hakkında bkz. Chabot, *Litterature Syriaque*, s. 91.

77 Huneyn, *Risâle*, s. 49.

78 Huneyn, *Risâle*, s. 31-32.

79 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 31, 34, 35.

80 Bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 36, 46-47.

81 Huneyn, *Risâle*, s. 36.

12. Yahyâ b. el-Bitrîk

Fî't-tiryâk ilâ Fîsun adlı eserin Yahyâ b. el-Bitrîk (ö. 214/830) tarafından Arapçaya çevrildiğini sandığını söyleyen Huneyn bu çeviriyi herhalde görmemiştir.⁸²

B. Kendi ekibinin çalışmaları

“Huneyn’in ekibi” kavramı ile onun yakın çevresinde bulunan, bilimsel çalışmalarını onun gözetiminde yürüten, onun bilimsel çalışma düzenini uygulayan, Huneyn tarafından desteklenen ve onun etrafından bilimsel bir çalışma ekibi oluşturan bilim adamlarını kastediyoruz. Kuşkusuz bunların başında Huneyn’in yeğeni Hubeys b. el-Hasen, oğlu İshâk b. Huneyn, İstafan b. Besîl, İsâ b. Yahyâ yer alır. Huneyn bunlar ile bu eserde sadece bir çalışmasına değindiği İsâ b. Alî dışında diğer öğrencilerinin çalışmalarına değinmez. Bu arada bu ekipte Huneyn’in bilimsel kapasitesine yetişen ve onun çalışma disiplini geliştiren ileri boyutlara taşıyabilen kimsenin çıkmadığına işaret etmeliyiz.

Huneyn’in ekibinde yer alan en önemli çevirmen, Hubeys’tir. Huneyn, onun çevirilerini inceleyip kontrol etmiş ve düzeltmeler yapmıştır. Yunanca metni edisyon şeklinde Huneyn tarafından kurulu Süryanîceye çevrilen *Fî hîleti'l-bur'u* bu metin üzerinden Arapçaya çeviren Hubeys’in bu çevirisini kontrol edip düzeltmek üzere kendisine sunduğunu Huneyn ifade etmektedir.⁸³ Huneyn, genel olarak Hubeys’in kavrayış kabiliyetinden memnun görünmekte, ancak onun biraz tembellik yaptığını düşünmektedir. *Fî'n-nabd'*ın birinci makalesini Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya çeviren Huneyn, eserin geri kalan kısmının çevirisini Hubeys’in üstlendiğini söyler. Hubeys de Huneyn’in Yûhannâ b. Mâseveyh için yaptığı Süryanîce çeviri metnini kaynak olarak kullanır. Huneyn bu bilgileri verdikten sonra şöyle bir değerlendirme yapar: “Hubeys, tabiatı itibariyle kavrayışlıdır, zekidir. Çevirilerinde benim yöntemimi uygular. Ama yine tabiatı itibariyle çok titiz olmadığını düşünüyorum.”⁸⁴

Dioscorides’in *Materia Medica*'sını ilk defa Yunancadan Arapçaya çeviren (bunun da redaktesini Huneyn yapar) İstafan b. Besîl de bu ekipteki önemli isimlerdendir. Onun Muhammed b. Mûsâ adına yaptığı *Fî hareketi's-sadr ve'r-ri'e*'nin Arapça çevirisinin kaynak metinle

82 Huneyn, *Risâle*, s. 38-39.

83 Huneyn, *Risâle*, s. 18.

84 Huneyn, *Risâle*, s. 15.

karşılaştırma ve redaktesini yine Muhammed b. Mûsâ'nın isteğiyle Huneyn yapar. Bu Arapça metin, Hubeys tarafından Yûhannâ b. Mâ-seveyh adına yapılacak Süryanîce çeviride kaynak metin olarak kullanılır. İstafan, Muhammed b. Mûsâ için yaptığı *Fî 'ileli't-teneffus* çevirisini Huneyn'in kontrolünden geçirir. Huneyn, yaptığı düzeltmeler ile metni kolayca anlaşılır, sade bir metin haline getirdiğini ifade etmektedir. İstafan'ın Muhammed b. Mûsâ adına yaptığı *Fî hareketi'l-adal* çevirisi de Muhammed b. Mûsâ'nın isteği üzerine Huneyn tarafından Yunanca kaynak metin ile karşılaştırılır ve gerekli görülen düzeltmeler yapılır. Huneyn'in ilavelerle kurduğu *Fi'z-zubûl*'un metni İshâ b. Yahyâ tarafından Arapçaya çevrilir. Aynı metnin İstafan tarafından yapılan Arapça çevirisinde Ebû Ca'fer Muhammed tarafından tespit edilen bazı sorunlu yerler, Huneyn tarafından düzeltilir. Huneyn'in yaptığı *Fî enne kuva'n-nefsi tâbi'atun li-mizâci'l-beden*'in Süryanîce çevirisi üzerinden Hubeys'in yaptığı Arapça çeviri, Muhammed b. Mûsâ ve İstafan tarafından Yunanca metin ile karşılaştırılarak bazı düzeltmeler yapılır.⁸⁵

Huneyn, Hubeys'in Muhammed b. Mûsâ adına yaptığı *Fi'l-medhal ile'l-mantik* adlı eserin Arapça çevirisini Alî b. Yahyâ için gözden geçirir. *Fî 'adedi'l-makâyis*'in, İshâk b. Huneyn tarafından yapılan Arapça çevirisini Alî b. Yahyâ için karşılaştırır ve düzeltmeler yapar.⁸⁶

Bilhassa Süryanîceden Arapçaya çeviriler yapan İshâ b. Yahyâ, Huneyn'in ekibinin önemli bir üyesidir. Huneyn, er-Ruhâvî'nin *Fî nevâdiri takdimeti'l-ma'rife* adlı eserin Süryanîce çevirisi hakkında bir değerlendirme yapmazken, aynı eserin İshâ b. Yahyâ tarafından Ebu'l-Hasen için yapılan Arapça çevirisini beğendiğini ifade eder. İshâ b. Yahyâ'nın *Fî-mâ ya'tekiduhu re'yen* adlı eserin Arapça çevirisini İshâk b. Huneyn, Yunanca metin ile karşılaştırır. Bu çeviri, Huneyn tarafından tadil edilir. İshâ b. Yahyâ'nın Ahmed b. Mûsâ için yaptığı *Kitâbu'l-ahlât, Fî enne't-tabîb el-fâdil [yecibu en yekûne] feylesûfen*'in Arapça çevirilerini ise bilgi olarak kaydeder.⁸⁷

Fî evkâti'l-emrâd adlı eserin Eyyûb er-Ruhâvî'ye ait Süryanîce çevirisine değinen Huneyn, Yunanca nüshası elinde mevcut bu eseri çevirmeye fırsat bulamadığını söyler. Ancak daha sonra Süryanîce çevirisini gerçekleştirir ve İshâ b. Alî tarafından yapılan Arapça çeviriye değinir.⁸⁸

85 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 23-24, 24, 25, 35, 50.

86 Bu iki eser için bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 51, 61.

87 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 34, 46-47, 42, 44.

88 Huneyn, *Risâle*, s. 30.

Burada Huneyn'in Toma adlı biriyle yaptığı müşterek bir çeviriye de işaret etmeliyiz. Huneyn, yarım bıraktığı *Keyfe yete'arrefu'l-insânu zunûbehu ve 'uyûbehu'* nun Süryanîce çevirisini tamamlamak üzere elindeki malzemeyi Toma adlı Urfalı bir adama verir. Toma, çeviriyi tamamlar, Huneyn de Toma'nın çevirisini inceleyerek düzeltmeler yapar.⁸⁹

Ayrıca Yûhannâ b. Buhtîşû', *Fi'l-edviyeti'l-muk_bile li'l-edvâ* adlı eserin Süryanîce çevirisini Huneyn'in yardımıyla yapar.⁹⁰

Huneyn'in kendi ekibince yapılan bütün çevirileri incelediğini düşünmemek gerekir. Örneğin Huneyn, İstafan'a ait *Fi'l-imtilâ'* nın Arapça çevirisini incelemediğini Alî b. Yahyâ'ya söyler. Yine *Fi'l-ah-lâk'* in Huneyn tarafından yapılan Arapça çeviri metni üzerinden Hubeys'in Yûhannâ b. Mâseveyh için yaptığı Süryanîce çeviriyi incelemediğini de belirtir.⁹¹

C. Kendi çalışmaları

Gerek Süryanî ve gerekse Arap kültür tarihinin çeviri alanında hayranlıkla söz açtığı Huneyn b. İshâk'ın bizzat kendi çalışmalarını nasıl değerlendirdiği konusu üzerinde de durmak gerekiyor. Onun çeşitli ifade ve görüşleri bir arada değerlendirilirse, bunu aydınlatabilecek bir sonuca ulaşılabilir. Doğrusu onun, gözlerini bilim dünyasına açtığını ve adımlarını, herhalde tabîi bir güdü ile bu dünyada atmaya başladığını görmekteyiz. Henüz on beş yaşlarından itibaren Galen'in eserlerinden Cibrîl b. Buhtîşû', Yûhannâ b. Mâseveyh ve Buhtîşû' b. Cibrîl gibi dönemin gözde bilim adamları için Süryanîceye çeviriler yapacak kadar kendine güvenen Huneyn, ileriki yaşlarda da sürekli olarak önceki çalışmalarını göz önünde tutmuştur. Huneyn, elli yaşlarında olduğu bir sırada arkada bıraktığı akademik hayatının bir noktasından sonrasını olgunluk dönemi olarak niteler. Bunun öncesini ise bazen gençlik dönemi olarak ifade eder. Otuz yaşlarında kendisini tatmin eden bilimsel bir birikim ve ihtiyaç duyacağı eserleri bünyesine katmış donanımlı bir kütüphaneye sahip olduğunu ifade ederken⁹² aynı zamanda bu olgunluk dönemine de işaret etmiş olmaktadır. Bununla beraber Huneyn hiçbir zaman herhangi bir çalışmasını yetersiz olarak değerlendirmez. Kendi çalışmaları hakkında

89 Huneyn, *Risâle*, s. 48-49.

90 Huneyn, *Risâle*, s. 38.

91 Bu eserler için bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 31, 49.

92 Huneyn, *Risâle*, s. 6.

imkanlar ölçüsünde sürekli mükemmeli hedefleyen çalışmalar yönünde hüküm verir. Mükemmelliğin imkanlara ilintisi özellikle vurgulanır. Bu genel yargı dışında bazen belirli eserler hakkında özel ifadelerde de bulunur.

Huneyn, *Fi'n-nabd ilâ Tûserun ve ilâ sâiri'l-mute'allimîn* adlı eseri Selmeveyh adına çevirdiğini ifade ettikten sonra onun adına yaptığı çevirilerde bütün maharetini gösterdiğini söyler. Aynı şekilde Buhtîşû' b. Cibrîl için yaptığı bütün çevirileri büyük bir itina ile yaptığını dile getirir. Buhtîşû' için yaptığı çevirilerin çoğunlukla olgunluk dönemine tekabül ettiğine dikkat çeker. Ayrıca Yûhannâ b. Mâseveyh adına *Fi'l-buhrân*'ın Sergius'a ait Süryanîce çevirisinin tashihi, *Fî hîleti'l-bur*'un Buhtîşû' için yaptığı Süryanîce çevirisini, koleksiyon halinde *Fî 'ilmi Bukrât bi't-teşrîh*'in Süryanîce çevirisini, *Fî teşrîhi âlâti's-savt*'ın Yûhannâ b. Mâseveyh adına yaptığı Süryanîce çevirisini, *Fi's-savt*'ın Muhammed b. Abdülmelik adına yaptığı Arapça çevirisini büyük bir özenle yaptığını belirtir. *Fî-mâ vaka'a mine'l-ihtilâfi fi't-teşrîh*'in Yûhannâ b. Mâseveyh adına yaptığı çeviriyi tatmin edici olarak değerlendirir.⁹³

Bu arada *Fi't-tiryâk ilâ Bamfûliyânus (Pamphylianos)* adlı eserin gençlik döneminde yaptığı Süryanîce çevirisini, muhtemelen müte-davil olan formunu, beğenmediğini dile getirir. Ancak Huneyn bu hükmün ortadaki sonucunu üstlenmeyerek çevirinin ya kitapçılar tarafından bozulduğunu ya da tashih yapmaya çalışan birinin çeviriyi bozulduğunu iddia eder.⁹⁴ Bu iddia, onun Vezir Muhammed b. Abdülmelik adına yaptığı *Fi's-savt*'ın Arapça çevirisinde de sözkonusu olur. Buna göre Muhammed, daha güzel olduğu gerekçesiyle Huneyn'in çevirisinde bazı düzeltmeler yapmaya girişmiştir. Huneyn ise dolaylı olarak bunları yersiz bulduğunu hissettirmektedir.⁹⁵

Huneyn, ayrıca münasebet düştükçe daha önce yaptığı bazı çevirilerin tashihlerine son derece itina gösterdiğini dile getirmekten kaçınmaz. Bunlardan biri *Fî esnâfi'l-hummeyât*'tır. Bu eserin yeni redaksiyonunu itina ile yaptığını söyler. Ayrıca *Fî 'ileli't-teneffus*'ün İstafan tarafından yapılan Arapça çevirisinin redaksiyonunu yaparak metni tamamen anlaşılır bir şekilde tashih ettiğini ifade eder.⁹⁶

93 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, 6, 15-16, 16-17, 21, 23, 24, 21. sayfalarda ilgili başlıklar.

94 Huneyn, *Risâle*, s. 38.

95 Huneyn, *Risâle*, s. 24.

96 Bu eserler için bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 15, 24.

Kaynak metin ile ilgili sorunlar nedeniyle Huneyn'in tatmin olmadığı çalışmalar bu yazıda çeşitli münasebetlerle sözkonusu edilmişti. Yine de burada bir örneğe işaret edilebilir. *Fi'l-'urûki'd-davârib hel yecrî fîha'd-demu bi't-tab'i em lâ* adlı eserin, Cibrîl adına "bir gulâm" olarak niteliği biriyle müşterek olarak Süryanîceye çevirisini yaparlar. Fakat bu çeviri Huneyn'i tatmin etmez. Çünkü kaynak metin tek nüshadır ve çok hatalıdır. Huneyn daha sonra çeviriyi yeniden ele alır.⁹⁷

Huneyn'in kendi çalışmaları açısından memnun olmadığı bir durum da müstensih kaynaklı bozmalardır. Daha önce Sergius tarafından iki defa Süryanîceye çevrilen *Fi ta'arrufi 'ileli'l-a'dâil-bâtine* adlı eserin Sergius çevirisi Buhtîşû' b. Cibrîl tarafından metinde mevcut düşmeleri ve hataları düzeltmek üzere Huneyn'e takdim edilir. Huneyn bunu gerçekleştirir, ancak metnin son halinden pek memnun değildir. Ona göre müstensih, onun yaptığı düzeltmeleri tam olarak giremediği gibi kendince bir takım tasarruflarda da bulunmuştur. Bu nedenle Huneyn bu çalışmayı sağlıklı ve düzgün olmayan bir metin olarak niteler. Dolayısıyla da sürekli bu eseri yeniden çevirme fırsatı bulmaya çalışır. Nihayet İsrâîl b. Zekeriyâ et-Tayfûr'nin bu çeviriyi sipariş etmesi ile Huneyn bunu gerçekleştirir.⁹⁸

IV. Huneyn B. İshâk'ın Çeviri Sürecinde Etkinliği

Huneyn, risalede Galen'in eserleri kapsamındaki bütün çeviri çalışmalarını sözkonusu eder. Alî b. Yahyâ ise Galen'in eserleri ve ilgili çeviri çalışmalarının yanı sıra bizzat Huneyn'e ait çalışmaların da ayrıntılı bir dökümünü istemektedir. Haddizatında Huneyn'in çevirileri neredeyse Galen'in bütün eserlerini kuşatacak boyuttadır. Daha önce çevrildiği halde Huneyn tarafından yeniden çevrilen veya düzeltilen, ilk önce Huneyn tarafından çevrilen eserlerin tespiti dahi eserde önemli bir hedef olarak gösterilmiştir. Huneyn bütün bu konuları çok güzel bir şekilde ortaya koymuştur. Bu bir bakıma Huneyn'in çeviri sürecine katılım düzeyini göstermektedir.

Konuyla ilgili bütün kaynaklarda Huneyn'in çeviri sürecindeki etkinliği mutlaka vurgulanmaktadır. Burada bu yazının planı gereği, yine onun kendi değerlendirme ve ifadelerine dayanarak yani konunun birinci elden değerlendirmesini görmek üzere sadece bu risaledeki veriler üzerinde durulacaktır. Kendisi yaptığı çevirileri bu risalede za-

97 Huneyn, *Risâle*, s. 25-26.

98 Huneyn, *Risâle*, s. 12-13.

ten göstermiştir. Burada bu tür bir listeye yer vermek pek gerekli olmayabilir. Buna karşılık onun eserden çıkarılabilen gelecek programı üzerinde durmak daha yararlı gözükmektedir. Huneyn'in kendi çevirilerinin yeni edisyonları, kendi ekibince yapılan çevirilerin denetlenmesi ve daha önceki çevirmenlerin çalışmalarına yönelik iyileştirme çalışmaları, onun süreçteki faaliyet ve etkinliklerinin en önemli kısımlarıdır. Bütün bunlarla ilgili olarak onun çeviri yöntemi üzerinde durmaya da ihtiyaç duyulmuştur.

A. Çeviri programı

Huneyn, çok yoğun, aynı zamanda da düzenli bir çeviri programı yürütmekteydi. Bu eseri yazdığı zamana kadar meydana getirdiği çeviri külliyatı oldukça hacimlidir. Bunun yanı sıra henüz çevirmediği bazı kitapların Yunanca nüshalarının kitaplığında mevcut olduğunu kendisi belirtmektedir. Aynı zamanda pek çok kitap hakkında henüz çevirmeye vakit bulamadığını da ifade eder. Bazı kitaplar için ise nüshaları elinde mevcut olmakla beraber, bunları henüz inceleyemediğini söyler. Kimi çeviri isteklerini de programının yoğunluğunu gerekçe göstererek nazikçe erteler. Bunların dışında Huneyn kimi eserlerin nüshasını hararetle aramaya devam etmiştir. Bunlar da onun çeviri programının kapsamına giren eserler olmalıdır. Huneyn'in çevirdiği, tashih ve tadil ettiği eserler fazladır, ayrıca bunlara çeşitli vesilelerle değinilmiştir. Bu bakımdan burada sadece onun Galen'in eserleri kapsamındaki gelecek programı sözkonusu edilecektir.

Bu arada Huneyn'in çeviri programının daha önceki çevirilerin niteliğinden etkilenmediğini belirtmek gerekir. Kendisi "kötü çeviri" olarak nitelediği eserleri yeniden Süryanîce veya Arapçaya çevirdiği gibi, hakkında değerlendirme yapmadığı ve muhtemelen tatmin edici bulduğu eserleri de yeniden çevirmekten geri durmamıştır. Buna göre sözkonusu değerlendirmeler ile onun çeviri programı arasında ilgi kurmak isabetli görünmektedir. Haddizatında çeviri çalışmalarının bu açıdan şekillenmesinin dönemin kültürel tercihleri ile ilgili olduğunu sanıyoruz. Çeviri çalışmalarının birbirine bağımlı olmadığını gösteren bulgular hiç de az değildir. Hamilerin tercih ve talepleri zaten çeviri çalışmalarında sürükleyici bir güç olmuştur. Daha da önemlisi Huneyn gibi bilim adamları, çevirilerini bilimsel çalışma kapsamında yürütmekte idiler. Bu nedenle kimi eserlerin eş zamanlı birden fazla çeviriye konu olduğunu görmekteyiz. Örneğin *Fil-mir-reti's-sevdâ* adlı eser o sıralar Eyyûb er-Ruhâvî tarafından Buhtîşû' için Süryanîceye çevrilir. Bu süreçte İstafan tarafından da Muham-

med b. Mûsâ için Arapçaya çevrilir. Aynı eser Huneyn tarafından da tekrar Süryanîceye çevrilir.⁹⁹ Bir eserin aynı çevirmen tarafından birkaç defa çevrilmesi de sık rastlanan durumlardandır. Örneğin Sergius, *Fî ta'arufi 'ileli'l-a'dâi'l-bâtine* adlı eseri, Elişa' ve Kerh Piskoposu Theodor için ayrı ayrı çevirmiştir. Aynı eserin Huneyn tarafından da iki defa çevrildiğini görüyoruz.¹⁰⁰ Buna göre ayrı çevirilerin ayrı bilimsel çalışmalar olarak kabul edildiği sonucuna ulaşmak mümkün görünüyor.

Huneyn, *Fi'l-edviyeti'l-mukâbile li'l-edvâ', Tefsîru Kitâbi'l-kurûh, Tefsîru Kitâbi cirâhâti'r-re's* gibi eserler hakkında Yunanca nüshalarının kütüphanesinde mevcut olduğunu söylemekle yetinir.¹⁰¹

Fî delâ'ili 'ileli'l-'ayn, Fî evkâti'l-emrâd, Fi'l-esbâbi'l-bâdie, Fi'l-esbâbi'l-muttasile bi'l-marad, daha sonra çevirdiği *Fî edvâri'l-hummeyâti ve terâkîbihâ* adlı eser ile *Fi'l-fasd, Fî sifâtin li-sabiyyin yasra', Fî efkâri Erasistrâtus fî mudâvâti'l-emrâd*, daha sonra çevirdiği *Tefsîru Kitâbi'l-kesr*, ayrıca *Tefsîru Kitâbi reddi'l-hal', Tefsîru tabî'ati'l-insân, Fî kütübi Bukrât es-sahîhe ve gayr es-sahîha, Fi'l-bahs 'an savâbi mâ selebe bihi...*, *Fî cumeli't-tecribe, Fi'l-esmâi't-tıbbiyye, Fî-mâ zekerehu Eflâtun fî kitâbihi'l-ma'rûf bi-Tîmâvus min 'ilmi't-tıbb* gibi eserlerin Yunanca nüshalarının kütüphanesinde mevcut olduğunu, ancak bunları çevirmeye henüz fırsat bulamadığını belirtir.¹⁰²

Fî i'tikâdi'l-hata ellezî u'tukide fî temyîzi'l-bevli mine'd-dem adlı tek makaleden oluşan eserin bir nüshasını temin eden Huneyn, çeviri bir yana bunu henüz okumaya bile fırsat bulamadığını söyler, eserin daha önce çevrilmediğine dikkat çeker.¹⁰³ Aynı şekilde er-Ruhâvî tarafından Süryanîceye çevrilen *Fî sûi'l-mizâci'l-muhtelifile Fî tevelludi'l-cenîni'l-mevlûd li-seb'ati eşhurin* ve *Kataytirûn* gibi eserler hakkında da Yunanca nüshası kütüphanesinde mevcut olmakla beraber, çeviri bir tarafa bu eserleri gereği gibi okuma fırsatı dahi bulamadığını söyler. Bu arada daha sonra Süryanîceye çevirdiği *Fî 'adedi'l-makâyis* adlı eseri ise henüz araştırmadığını belirtir.¹⁰⁴

99 Huneyn, *Risâle*, s. 32.

100 Huneyn, *Risâle*, s. 12-13.

101 Bu eserler için bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 38, 41.

102 Bu eserlerin sözü edilen durumları sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, 30, 30, 31, 31, 32, 34-35, 35, 36, 40, 40, 44, 45, 45, 46, 47, 50. sayfalarda ilgili başlıklarda incelenebilir.

103 Huneyn, *Risâle*, s. 25.

104 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 29, 32, 43, 51.

Huneyn, çeviri bilgisini aldığı bazı çevirileri göremediğini ifade eder. *Tedbîru'l-emrâdi'l-hâdde*'nin er-Ruhâvî tarafından çevrildiği bilgisine sahip olmakla beraber, bu çeviriye görmediğini belirtir. Aynı şekilde *Fi'l-ahlâk*'ın da er-Ruhâvî tarafından Süryanîceye çevrildiği bilgisi kendisine ulaşmakla beraber, bu çeviriye de henüz göremediğini söyler.¹⁰⁵

Fî husbî'l-beden adlı eserin Arapça çevirisi, Alî b. Yahyâ tarafından Huneyn'e sipariş edilir. Ancak Huneyn buna vakit bulabileceğini sanmadığını ileri sürer ve eser Hubeyş tarafından Ebu'l-Hasen Ahmed b. Mûsâ için Arapçaya çevrilir.¹⁰⁶

Huneyn, Galen'in dört makaleden oluşan *Fî ihtisâri Kitâbi Mârînus (Marinos) fi't-teşrih*, iki makaleden oluşan *Fî ihtisâri Kitâbi Lûkus (Lykos) fi't-teşrih*, dört makaleden oluşan *Fî-mâ lem ya'lem Lûkus min emri't-teşrih*, iki makaleden oluşan *Fî-mâ hâlefe fîhi Lûkus, Fi'l-edviye elletî yeshulu vucûduha* adlı eserleri görmediğini, gören kimseyi de bilmediğini ifade eder. *Fi'n-nabd yunâkidu Arhîcânes* adlı eserin ise nüshasını görmediğini söyler. Bu eserin Halep'te bir nüshasının varlığı bilgisi üzerine orada yaptırdığı titiz araştırma da sonuçsuz kalır. *Tefsîru Kitâbi takdimeti'l-inzâr* da nüshasını göremediği eserlerdendir. *Fi'l-buhrân* ise Huneyn'in nüshasını hararetle aradığı eserlerdendir.¹⁰⁷

Huneyn birçok çalışmayı bir arada yürütmüş olmalıdır. Kendisi *Fî menâfi'l-a'dâ* adlı eseri Süryanîceye çevirir. Bu eser daha önce Serjios tarafından Süryanîceye çevrilmiştir. Hubeyş de eseri Arapçaya çevirir. Yine de Huneyn bu sırada eserle ilgili incelemelerine devam etmektedir. Bu arada bir çok makalede düzeltmeler yaparak mevcut düşmeleri tamir ettiğini, o sırada kalan kısmı tamamlamaya çalıştığını kendisi belirtmektedir.¹⁰⁸

B. Düzeltmeler

Arapça kültüründe Yunancadan çeviri sürecinin bir aşaması da daha önce yapılmış olan çevirilerin gerek kaynak metin edisyonu ve çeviri metin düzeltilmesi gerekse yeni çeviri düzeyinde yeniden işlenmesidir. Huneyn'in daha önce yapılmış özellikle Süryanîce çevirile-

105 İki eser için bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 41 ve 49.

106 Huneyn, *Risâle*, s. 28.

107 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, 20, 20, 22, 22, 38, 33, 43, 47-48.sayfalarda ilgili başlıklar.

108 Huneyn, *Risâle*, s. 27-28.

rin metni üzerinde yaptığı tashihler bunun başarılı bir modelidir. Burada onun bu tür çalışmalarını kendi çevirilerini tashihi, ekibindeki çevirmenlere ait çevirileri tashihi ve başka çevirmenlerce yapılmış çevirileri tashihi şeklinde üç kısımda değerlendirebiliriz.

1. Kendi çevirileri

Huneyn kendisine ait eski çeviri çalışmalarını yeniden ele almak suretiyle tashihler yapar. Ancak Huneyn, tashihe konu ettiği çevirilerindeki bu faaliyeti, çevirinin niteliğiyle ilgili görmez. Konu, kaynak nüshaların sorunları açısından değerlendirilir. Tashih gereksinimi, çevirinin yapıldığı dönemin imkanları ölçüsünde mevcut kaynak nüshaların kullanılması daha sonra da sözkonusu eserin daha sağlıklı bir metin kurmaya imkan veren nüshalarının temini ile ortaya çıkar.

Erken dönemlerde *Fî esnâfi'l-hummeyât*'ın Süryanîce çevirisinde kullandığı kaynak nüshadaki eksiklikler dolayısıyla daha sonra çeviriyi yeniden ele alma ihtiyacı duyan Huneyn, ileri yaşlarda itinalı bir tashih yaptığını söylüyor. Yine *Fi'l-kuva't-tabî'yye*'nin erken dönemlerde eksik olan Yunanca tek kaynak nüsha üzerinden yaptığı Süryanîce çevirisini daha sonra yeniden gözden geçirerek düzeltmeler yapar. Yirmi yaşlarında Cündişapur tabiplerinden Şîrîşû' b. Kutrub için yaptığı *Fi'l-firak* çevirisini kırklı yaşlardan sonra tekrar ele alarak tashih eder. Aynı şekilde erken dönemlerde Cibrîl b. Buhtîşû' adına yaptığı *Fî cevheri'n-nefs*'in Süryanîce çevirisini kaynak nüshanın içerdiği sorunlar nedeniyle güvenilir bulmaz. Fakat bu çeviride düzeltme yaptığına dair bir ifadesi mevcut değildir. *Fi'l-hîle li-hıfzi's-sıhha*'nın Buhtîşû' b. Cibrîl için Yunanca tek kaynak nüsha üzerinden yaptığı çevirisini daha sonra temin ettiği ikinci nüshaya göre yeniden ele alır, düzeltmeler yapar.¹⁰⁹

Huneyn'in kendi çalışmaları ile ilgili bir örnek de şöyledir: Huneyn, Sergius'a ait *Fî ta'arrufi 'ileli'l-a'dâi'l-bâtine* adlı eserin Süryanîce çevirisine yaptığı tashihin metninde meydana gelen istinsah kaynaklı sorunlar nedeniyle bu metni yeniden çevirme yoluna gider.¹¹⁰

Huneyn, sürekli kendisini geliştiren ve geçmişini buna göre yeniden gözden geçiren bir bilim adamıdır. Dolayısıyla temin ettiği yeni malzemenin gereklerini eski çalışmalarına uygulamayı ihmal etmemiştir. Bu nitelikteki çalışmaları, verilen örneklerle sınırlı değildir.

109 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 15, 11, 4-5, 45-46, 39.

110 Huneyn, *Risâle*, s. 12-13.

2. Ekibinin çevirileri

Kendi çalışmalarının yanı sıra Huneyn, kendi ekibi tarafından yapılan çalışmalar üzerinde de düzeltmeler yapar. Bu tür düzeltme talepleri, bizzat çalışmasını onun denetiminden geçirmek isteyen çevirmen tarafından teklif edildiği gibi, aynı zamanda bu ekipteki bir çevirmene yaptırdığı çeviriyi Huneyn'in kontrolünden geçirmek isteyen hamiler tarafından da yapılabilmektedir.

İstafan'ın Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya yaptığı *Fî 'ileli't-tenneffus* çevirisini İstafan, Huneyn'e kontrol ettirmek ister. Huneyn onun isteğini yerine getirir. Hubeyş tarafından Muhammed b. Mûsâ için yapılan *Fî menâfi'l-a'dâ'* nın Arapça çevirisi de Huneyn'in kontrolünden geçer.¹¹¹

Hamilerin taleplerine göre yapılan düzeltmelere de örnekler gösterilebilir: İstafan b. Besîl'in Muhammed b. Mûsâ adına Arapçaya çevirdiği *Fî hareketi's-sadr ve'r-ri'e'* nin karşılaştırma ve redaktesi için bizzat Muhammed b. Mûsâ'nın Huneyn'e yaptığı teklif, Huneyn tarafından olumlu değerlendirilir. İstafan'ın Muhammed b. Mûsâ adına yaptığı *Fî hareketi'l-'adal'* in Arapça çevirisi, Muhammed b. Mûsâ'nın isteği ile Huneyn tarafından Yunanca kaynak metin ile karşılaştırılarak düzeltilir. İstafan'nın *Fî'z-zubûl'* un Arapça çevirisinde Ebû Ca'fer'in tespit ettiği bazı sorunlu yerler, Huneyn tarafından düzeltilir. *Fî-mâ ya'takiduhu re'yen* adlı eser, Huneyn tarafından oğlu İshâk için Süryanîceye çevrilir. İshâ b. Yahyâ da eseri bu metin üzerinden Arapçaya çevirir. İshâk b. Huneyn, Arapça çeviriyi Süryanîce metin ile karşılaştırır. Edite edilen bu metin, Huneyn tarafından Abdülâh b. İshâk için incelenir. Huneyn'in Selmeveyh için yaptığı *Fî enne kuva'n-nefsi tâbi'atun li-mizâci'l-beden'* in Süryanîce çeviri metni üzerinden Hubeyş tarafından Muhammed b. Mûsâ adına yapılan Arapça çeviri metnini, Muhammed b. Mûsâ, İstafan ile beraber Yunanca metinle karşılaştırarak düzeltmeler yapar.¹¹²

Huneyn'in, yer aldığı birkaç müşterek çeviri çalışmasında da editör görevini üstlendiğini söylemek mümkündür. Bir öğrencisinin *Fî'l-hâceti ile't-tenneffus'* ün Süryanîceye çeviri teklifi, ikisinin müşterek çevirisiyle sonuçlanır. Huneyn'in "bir gulâm" ile müşterek olarak

111 Bu iki eser için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 24, 28.

112 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 24, 25, 35, 46-47, 50. Sonuncu redaksiyon hakkında Huneyn bu karşılaştırma ve tashihe dair kendisine bilgi ulaştığını söylediğine göre bu işlem den pek de haberdar değildir.

Cibrîl b. Buhtîşû' için yaptığı *Fi'l-'urûki'd-davârib hel yecrî fiha'd-demu bi't-tab'i em lâ'*nın Süryanîce çevirisini kaynak metin ile ilişkili sorunlar nedeniyle daha sonra yeniden alır. *Keyfe yete'arrefu'l-insânu zunûbehu ve 'uyûbehu* adlı eserin Dâvûd el-Mutatabbib adına başlatıp yarım bıraktığı Süryanîce çevirisini, Buhtîşû' b. Cibrîl adına tamamlamak üzere Urfalı Toma'ya verir. Onun yaptığı çeviriyi inceleyerek düzeltmeler yapar.¹¹³

Haddizatında ekip içinde de metin editörlüğü âdetinin varlığına dair izlere rastlanmaktadır. Örneğin *Fi'r-riyâda bi'l-kureti's-sağîre*'nin Hubeys'e ait Arapça çevirisi, İshâk b. Huneyn tarafından eserin Huneyn'e ait Arapça çevirisi ile karşılaştırılarak düzeltmeler yapılır. Yine *Fî-mâ ya'tekiduhu re'yen* adlı eserin İshâ b. Yahyâ'ya ait Arapça çevirisi de İshâk b. Huneyn tarafından Süryanîce kaynak metin ile karşılaştırılır. Aynı metin ayrıca Huneyn tarafından edite edilir.¹¹⁴

Huneyn'in yaptığı kimi özetleme çalışmaları da hamilerin isteği ile ekibi tarafından çevrilmiştir. *Fî kutubi Bukrât es-sahîha ve gayr es-sahîha*'nın Huneyn'e ait muhtasarı daha sonra İshâk b. Huneyn tarafından Alî b. Yahyâ için Arapçaya çevrilmiştir.¹¹⁵

Bu arada ekibinin yaptığı bütün çalışmaların, Huneyn'in kontrolünden geçtiği sonucu çıkarılmamalıdır. Huneyn, *Fi'l-imtilâ* adlı eserin İstafan tarafından yapılan Arapça çevirisini inceleyemediğini söyler. Huneyn kendisine ait *Fi'l-ahlâk*'ın Arapça çevirisinin metni üzerinden Hubeys tarafından Yûhannâ b. Mâseveyh adına yapılan Süryanîce çevirisini incelemeyemediğini belirtir.¹¹⁶

3. Diğer çeviriler

Diğer bir düzeltme formu ise Huneyn'in hamilerin taleplerine göre daha önce yapılmış çeşitli çevirileri gözden geçirmek şeklinde gerçekleşir. Bunlarda aynı zamanda kaynak metne yönelik iyileştirmeler de önemli yer tutar. Bu tür çalışmaların sayısı oldukça fazladır. Yukarıda yer verildiği üzere Buhtîşû' b. Cibrîl, Sergius'un iki defa Süryanîceye çevirdiği *Fî ta'arrufi 'ileli'l-a'dâi'l-bâtine*'nin Sergius'a ait Süryanîce çeviriyi düzeltmesini Huneyn'e teklif eder.¹¹⁷

113 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 25, 25-26, 48-49.

114 Bu iki eser için bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 39, 46-47.

115 Huneyn, *Risâle*, s. 45.

116 Bu iki eser için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 31, 49.

117 Huneyn, *Risâle*, s. 13.

C. Çeviri yöntemi

Huneyn, kaynak ve çeviri metin konularını bilimsel alan sınırları içinde algılar. Onun kaynak metne yaklaşımı bilimseldir, düzenlidir. Bu bakımdan çeviri metin açısından da teorik çerçevesi belli bir düzen hususu doğal olarak akla gelmektedir. Burada hemen Huneyn'in çeviri etkinliğinde gerçekleştirdiği çalışmaların keyfiyetini tekrar hatırlamak yerinde olur. Tam metin çevirisi onun çeviri faaliyetinin esasını oluşturur. Bunun yanı sıra yorum ve açıklamalı çeviriler, açıklama-ekli çeviriler, özetleme çeviriler, serbest anlam çevirileri, kaynak metinden form değişikliği ile yapılan (metni soru cevap formuna dönüştürmek gibi) çeviriler, onun Galen'den yaptığı çeviriler çerçevesinde görülmektedir.

Bizzat Huneyn kendisine ait bir "çeviri yöntemi"nden söz etmektedir. Huneyn, öğrencisi ve dönemin seçkin çevirmenlerinden Hubeys b. el-Hasen hakkında "Hubeys kavrayışlıdır, zekidir, çeviride benim yöntemimi uygulamaya gayret eder" der. Bu, Huneyn'in çeviride teorik olarak bir yönetime sahip olduğunun kendi kaleminden ifadesi demektir.

Onun uyguladığı çeviri yönteminin içeriğini aydınlayabilecek uygulamalarını ve yaptığı çevirilerin niteliğine dair ifadelerini takip edelim. Başka bir yerde Huneyn "Yaptığım bütün çevirilerde bunu uygulamak benim âdetimdir" demektedir. Huneyn'in uygulamalarına baktığımızda onun çeviri açısından kaynak ve hedef metinleri bir arada düşündüğünü görmekteyiz. Huneyn, kullanacağı kaynak metinlerle ilgili sorunları mümkün olduğunca çözüme kavuşturduktan sonra çeviriye konu etmiştir. Yani çevirmen kullanacağı kaynak metni kendisi hazırlamak zorunda idi. Buna göre "Yaptığım bütün çevirilerde bunu uygulamak benim âdetimdir" cümlesinde uygulanan şeyin ne olduğuna bakalım. Bu, *Fi'l-firak*'ın çevirisi sadedinde sarf edilmiş bir ifadedir. Huneyn bu eseri yirmili yaşlarda Süryaniceye çevirir. Çeviride kullandığı kaynak nüsha pek çok yerde eksiktir. Kırklı yaşlarda ise Hubeys ona bu çeviriye yeniden ele almasını önerir. Bu arada eserin pek çok nüshasını kütüphanesine katan Huneyn, bu nüshaları karşılaştırır ve sağlam bir kaynak nüsha kurar. Daha önce yaptığı Süryanice çeviriye de buna göre tadil eder. Huneyn, bu faaliyetini kastederek "Yaptığım bütün çevirilerde bunu uygulamak benim âdetimdir" der.¹¹⁸ Yani bu ifade, Huneyn'in çeviri yönteminin içeriğini aydınlatmaya pek katkı sağlamıyor. Ancak onun kaynak metin güvenilirliğini çeviri açısından gerekli gördüğü bu sayede anlaşılıyor.

118 Huneyn, *Risâle*, s. 5.

Fi'l-imtilâ''nın çevirisi sadedinde Huneyn'in konu ile ilgili önemli bir değerlendirmesine rastlıyoruz: “Bu eseri yakın zamanlarda Buhtîşû' için çevirdim. Bunda da çeviride âdetim olan ifade biçimini kullandım. Bu ifade biçimi ise Süryanîcenin haklarını çiğnemedi Yunancasıyla en uyuşur ve ona en yakın olan, bana göre de en edebî olan ifade biçimidir.” Bu ifadeler, Huneyn'in çeviride kaynak dil ile hedef dilin ifade biçimleri arasında orta bir yol tutma çabası içinde olduğu anlamına geliyor. Bunu “âdeti” olarak nitelemesi ise yönteminin çerçevesini veriyor.¹¹⁹ Bunu destekleyen bir veriye de *Fî 'ilmi Erasistrâtus fi't-teşrih* maddesinde rastlıyoruz. Bu eserin yegane nüshası sorunludur, son kısmı eksiktir. Ama Huneyn, yaptığı çalışma ile metnin anlam itibarıyla ortaya çıktığını söylüyor. Çeviri bu şartlarda yapılır. Huneyn, “Galen'in kastettiği anlamı elimden geldiğince yitirmemeyi kendime bir görev addettim” diyor.¹²⁰ Buna paralel düşen bir uygulama da *Fi'l-edviye elletî yeshulu vucûduhâ'*ya eklenen makaleler konusunda ortaya çıkar. Huneyn bunu Süryanîceye çevirse de ona göre metne sonradan çok şey katılmıştır. Bu nedenle metni kendince Galen'e ait olduğunu düşündüğü şekilde yeniden kurar.¹²¹ Böylece Huneyn'in çeviri yapmanın amacı konusunda açık bir fikre sahip olduğu ortaya çıkıyor: Kaynak metindeki anlamın hedef dile aktarılması.

Huneyn, çeviri çalışmalarının büyük bir kısmını Selmeveyh b. Bunân, Buhtîşû' b. Cibrîl, Yûhannâ b. Mâseveyh ve Dâvûd el-Mutatabbib gibi Cündişapur'un gözde tabip ve bilim adamları için yapmıştır. Konunun bir de bu çerçevede Huneyn'in ifadelerine yansıyan yüzüne bakalım.

“Selmeveyh” diyor Huneyn “zeki bir insandır, kitaplara çok önem verir, dikkatlice okur. Bu nedenle onun için yaptığım bütün çevirilerin ‘açık ve anlaşılır olması’ için büyük emek harcadım.” Selmeveyh ise *Fî hîleti'l-bur'*un son sekiz makalesinin Sergius'a ait Süryanîce çevirisini yeni bir çeviriden kolay olacağı kanaatiyle kendisi için tashih etmesini, Huneyn'den istemektedir. Bu tashih şöyle gerçekleşir: Selmeveyh, elindeki Süryanîce metinden okur, Huneyn de elindeki Yunanca metinden takip eder. Yunanca metin ile farklılık olduğunda

119 Huneyn, *Risâle*, s. 30. Bu çeviri için istisnai bir durum dahi meydana gelmiştir. Buhtîşû' bu çeviriye pek kullanışlı bulmaz ve tekrar Huneyn'e müracaat ederek “daha basit, daha sade ve daha açık bir çeviri” ister. Bu istek de Huneyn tarafından yerine getirilir.

120 Huneyn, *Risâle*, s. 23.

121 Huneyn, *Risâle*, s. 38.

Huneyn gerekli düzeltmeyi yaptırır. Böyle devam ederken nihayet yeni bir çevirinin daha güzel ve daha düzenli olacağı kanaatine varırlar. Burada vurgulanan şey metinlerin anlam açısından mukabil düşmesi ve hedef dil metninin anlaşılır olmasıdır. Huneyn, Selmeveyh için yaptığı *Fi'l-edviyeti'l-mufrede*'nin çevirisinde “anlaşılır bir metin” çıkarmaya büyük itina gösterdiğini söyler.¹²²

Fi'l-'izâm'ın Sergius çevirisini bozuk olarak niteleyen Huneyn, kendisinin bu eseri birkaç yıl önce Yûhannâ b. Mâseveyh için Süryanîceye çevirdiğini aktarır. Bu çeviride “tam bir anlam çevirisi” yapar. Anlamın gerektirdiği yerde yorum ve açıklamalar yapmaktan kaçınmaz. Bu ise hedef dil imkanlarına ağırlık verildiği anlamına geliyor. Ancak Huneyn “Çünkü Yûhannâ açık ifadeleri sever ve [çeviride] sürekli buna teşvik eder” diyerek bu uygulamasını gerekçelendirme yoluna gidiyor.¹²³ Ayrıca *Fi'n-nabd* adlı hacimli eserin tamamını birkaç yıl önce Yûhannâ için Süryanîceye çevirmiştir. Burada da “Bu çevirinin olabildiğince özet ve ifadeleri güzel bir çeviri olması için büyük özen gösterdim” diyor.¹²⁴ *Fi'l-buhrân*'ın Sergius'a ait Süryanîce çevirisi de Huneyn tarafından Yûhannâ için tashih edilen eserlerdendir. Huneyn bu düzeltme için de “Bu eseri birkaç yıl önce Yûhannâ b. Mâseveyh için tashih ettim. Tashihi için büyük emek harcadım” demektedir.¹²⁵ Aynı şey *Fi'eyyâmi'l-buhrân* için de geçerlidir. Diğer bir metin er-Ruhâvî'nin Cibril b. Buhtîşû' için Süryanîceye çevirdiği *Fi'ilâci't-teşrih*'tir. Huneyn bu çeviriyi yakın zamanda Yûhannâ için düzelttiğini ve büyük bir özenle bu tashihi yaptığını belirtir.¹²⁶ *Fi-mâvaka'a mine'l-ihtilâfi fi't-teşrih* adlı eserin yine er-Ruhâvî'ye ait Süryanîce çevirisini de Yûhannâ için tashih eder. Ancak bu tashihi yaparken çok yorulduğu söyleyen Huneyn yeni bir çeviri yapar. Bu çeviride “son derece açık ve anlaşılır bir metin” ortaya koyduğunu söyler.¹²⁷ *Fi teşrihi hayavâni'l-meyyit*, *Fi teşrihi hayavâni'l-hayy* ve *Fi'ilmi Bukrât bi't-teşrih* adlı eserler de aynı uygulamaya tabi olur. Yine Yûhannâ için çevirdiği veya tashih ettiği *Fi teşrihi âlâti's-savt* için de elinden geldiğince “çok güzel bir metin” ortaya koyduğunu hatırladığını söyler.¹²⁸

122 Bu eserler için sırasıyla bakınız Huneyn, *Risâle*, s. 6, 17-18, 30.

123 Huneyn, *Risâle*, s. 15.

124 Huneyn, *Risâle*, s. 5.

125 Huneyn, *Risâle*, s. 16.

126 Huneyn, *Risâle*, s. 20.

127 Huneyn, *Risâle*, s. 21.

128 Huneyn, *Risâle*, s. 23.

Önemli bir bilim adamı ve Huneyn'in başlıca hamilerinden biri de Buhtîşû' b. Cibrîl'dir. Huneyn, *Fi'l-ustukussât 'alâ re'yi Bukrât* adlı eseri onun için büyük bir özen ve araştırma ile çevirdiğini belirterek ekliyor: "Onun için yaptığım bütün çevirileri olgunluk dönemimde ve bu şekilde yaptım." Bu ifadeyi onun Sergius'un Süryanîce çevirisine dair değerlendirmesi ile bir arada düşünelim: "Sergius metni anlamadığı için çeviri bozuk çıkmıştır."¹²⁹ Bu çeviride mevcut bozma ve anlaşılabilirlik sorunu, Huneyn'in çevirisi ile giderilmiş olmaktadır. Öyleyse Huneyn'in "özen ve araştırma ile" ve "bu şekilde" dediği şey "kaynak metindeki anlamı korumak ve bunu hedef dilde anlaşılır bir şekilde ifade etmekten ibarettir. Onun adına *Fi hîleti'l-bur'* üzerinde yaptığı kısmî çeviri çalışmasını da "elimden geldiğince araştırarak ve akıcı bir metin" şeklinde tavsif eder.¹³⁰

Fî ileli't-teneffus sadedinde Huneyn şöyle der: "Süryanîce çevirinin ifadelerini doğru, anlaşılır ve yadırganamayacak bir şekilde tashih ettim." Tashih edilen bu çeviri ise Eyyûb er-Ruhâvî'nin Huneyn tarafından "anlaşılmaz" olarak tenkit edilen Süryanîce çevirisidir.¹³¹

Bu arada Huneyn'in sorunlu gördüğü çevirileri değerlendirme konusunda kullandığı kavramları da dikkate almak gerekir. Bu kavramlar "çeviride zayıf, tecrübeli ve tecrübesiz olmak", "kötü çeviri" (*terceme sû*), "çok kötü çeviri" (*terceme habîse redîe*), "bozuk çeviri" (*terceme redîe*), "çok bozuk çeviri" (*fâsid redî*), "anlaşılmaz çeviri" (*terceme lâ tufhem*), "beğenilir olmayan çeviri" (*terceme gayr mahmûde*) ve benzeri ifadelerden oluşur. Bunların büyük ölçüde anlam cihetini hedefleyen kavramlar olduğu, zaten Huneyn'in ilgili metinlere yönelik çalışmalarının bilhassa belirttiği mukabil nitelikleriyle ortaya çıkmaktadır.

Öyleyse Huneyn'in "anlam çevirisi" yöntemini uyguladığını söyleyebiliriz. Buna göre kaynak metindeki anlamın doğru tespit edilip hedef dile doğru bir şekilde aktarılması, ayrıca metnin hedef dilde akıcı ve anlaşılır olması esastır. Kaynak dilin ifade biçimi tamamen göz ardı edilmemiştir. Kaynak dile bağlı kalma ilkesinin Huneyn'in hayatında gittikçe hedef dil mensuplarının da talepleri doğrultusunda esnediğini düşünüyoruz. Kaynak metnin anlam cihetini koruyan tam serbest çeviriler de yapması bunun göstergesidir. Bazı durumlarda kaynak metinlerin zor kısımları için ayrıca yorumlar ekleme yolu da Huneyn tarafından denenmiştir. Her hâlükârda onun teori ve uygulama-

129 Huneyn, *Risâle*, s. 10.130 Huneyn, *Risâle*, s. 18.131 Huneyn, *Risâle*, s. 24.

sında çeviri, okur açısından kaynak dil bağımlılığını ortadan kaldırarak hedef dile hitap edecek şekilde ortaya çıkıyordu.

V. Çalışmaların Kendi Döneminde Etkisi

Huneyn b. İshâk'ın gerek Arap, gerekse Süryanî kültür tarihi açısından çok önemli bir bilim adamı olduğu konusunda kuşku yoktur. Bütün kaynaklar bu konuda onun etkinliklerinden övgüyle söz ederler. Huneyn'in verdiği bilgilerde hamiler ile kendi ekibinde yer alanların dışında entelektüel çevrenin onun bilimsel çeviri çalışmalarına bakışına dair açık belirtiler mevcut olmamakla beraber, Huneyn'in kendi yetkinliğini hissettiği bir anlatım yaptığı hemen sezilir. Buna karşın kültür tarihi kaynakları, Huneyn'in elit kesimlerde cereyan eden kimi diyaloglarına yer vermektedir.¹³² Ancak burada bu konuyu farklı bir açıdan, yani bu yazının planı doğrultusunda bizzat Huneyn'in kendi eseri aracılığıyla değerlendirme yoluna gideceğiz. Böylece konunun kültür tarihinde işlenme biçimine katkı sağlama imkanı da yakalanmış olacaktır.

Huneyn'in çalışmalarının kendi döneminde etkisi konusu, yürüttüğü faaliyet konusunda bizzat onun görüşü, kültürel çevrelerde çalışmalarını konusundaki beklentileri ve bunların karşılanma durumu, hamilerin bir bütün olarak onun faaliyetlerine yönelik tutumları, ayrıca yine Huneyn'in ekibinde yer alan bilim adamlarının onun çalışmalarına dair kabulleri açısından ele alınacaktır.

A. Huneyn'e göre

Huneyn'in bilimsel açıdan büyük bir özgüvene sahip olduğu, yaptığı anlatımdan hemen sezilir. Sahip olduğu kıvrak zeka, bilimsel birikim, bunun için gerekli bilimsel tecrübe ve haricî donanım, bilimsel çalışmalarını kadar kültür tarihine dair değerlendirmelerinde de kendisini gösterir. Elbette Huneyn de bunun farkındadır ve bu rahatlıkla konuşmaktadır. Bu risaleyi yazdığı sırada kariyerinin zirvesindedir. Hakikaten bu eserin kendisi dahi kendi başına yetkin olmayı gerektiren bir teşebbüstür. Huneyn yine de "Hem benim, hem senin, hem de pek çokları için çok yararlı olacak bir eser" diyerek tevazu göstermeyi tercih eder. Onun önceki çevirilere ve kendi döneminde-

132 Örneğin bkz. Ebu'l-Hasen Alî b. el-Huseyn el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb, I-IV*, nşr. Yûsuf el-Bikâ'î, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2002, c. III, s. 353-357.

ki kimi faaliyetlere dair değerlendirmeler ile ortaya koyduğu ilke ve hükümlerde tam bir yetkinlik ve kendine güven mevcuttur.

Huneyn kendi çalışmalarına büyük önem vermektedir. Kendisi bilimsel anlayışı çerçevesinde olabildiğince çok çalışma ortaya koymuştur. Aynı zamanda etrafında bilim tarihinde hatırı sayılır bir ekip de oluşturmuştu. Her hâlükârda onun bilimsel çevrelerin olabilecek beklenti ve önerilerine son derece açık olduğuna dikkat çekmeliyiz. Kendisinden çeviri veya benzer taleplerde bulunan bilim adamlarının bunlara dair talep ve beklentilerini her zaman dikkate almıştır. Örneğin uzun cümleleri sevmeyen bir bilim adamı kısa cümle talebinde bulunmuş olabilir. Kendi ifadelerine müdahale ise Huneyn'in pek hoşlanmadığı bir durumdur. Müstensihlerin tasarrufları da onu rahatsız eder. Yani Huneyn kendine güvenmektedir, kendi çalışmalarına önem vermektedir, bu çalışmaların bilim dünyasında önemli yer tuttuğuna inanmaktadır.

Huneyn'in bilim dünyasının kendisine dair tutumunu ölçme imkanları vardı. Kendisine gösterilen ilgi, çeviri ve tashih talepleri, bilimsel danışma ve çalışmaların denetlenmesi bunun en açık göstergesidir. Huneyn bütün bunları icra etmekteydi. Ayrıca gözetimindeki ekip ve bunun çalışmaları da önemli bir ölçüttür. Diğer taraftan Huneyn gerçek bir bilim adamı tavrı ve duruşuna sahiptir. Bunun ise sahip olduğu ve farkında olduğu etkinliği ve gücü ile ilgisi yoktur. Bu duruş daha onun ilk dönemlerinde de mevcuttur.

B. Ekibine göre

Burada Huneyn'in kendi dönemindeki etkinliğini ekibinin bakış açısı itibariyle ele alacağız. Bu ekibin oluşumu kadar faaliyetlerini sürdürmesi de Huneyn'e bağlı idi. Faaliyetleri ve hareket alanı, Huneyn tarafından işaret edilmekteydi. Bunların bilimsel ve kültürel çevrelerle irtibatının da Huneyn üzerinden gerçekleştiğini tahmin etmek zor değildir. Daha da ötesi Huneyn, ekibindeki bilim adamlarına her zaman malzeme sağlamaya devam etmiştir. Oğlu İshâk için çok sayıda güvenilir ve sağlam metin kuran Huneyn, bunun yanı sıra örneğin İsâ b. Yahyâ için Arapça çeviride kaynak olarak kullanılmak üzere pek çok Yunanca metni Süryanîceye çevirir. Burada bir bakıma iki iş bir arada sonuca ulaştırılmış olsa da, birinci hedef İsâ'nın istediği metni sağlamaktır. Bu tür etkinlikler, Huneyn tarafından sıkça gerçekleştirilmiştir. Demek oluyor ki bu ekip zaten Huneyn'in yolundan yürümekteydi ve onun yöntemini uyguluyordu.

Eserde İshâk b. Huneyn, Hubeys b. el-Hasen, İsa b. Yahyâ ve İstafan gibi bilim adamlarının eğitimleri aşaması doğal olarak sözkonusu edilmez. Bu bakımdan burada bunların profesyonel çeviri çalışmaları itibariyle tutumlarını takip etmek durumundayız. Buna göre ise Huneyn'in ekibinde yer alan bilim adamlarının onu tam bir otorite olarak kabul ettiklerini açıkça görebiliyoruz.

Bu bilim adamları, Huneyn tarafından kurulan metinleri ve üçüncü hedef dil çevirilerinde onun yaptığı Süryanîce ve Arapça çevirileri düzenli bir şekilde kaynak metin olarak kullanırlar. Hubeys, *Fi'n-nabd*, *Fi hileti'l-bur*, *Fi terkibi'l-edviye* gibi eserlerin Arapça çevirisini Huneyn'e ait Süryanîce çeviri üzerinden yapar. İsa b. Yahyâ, *Fi'l-hâceti ile't-teneffus* adlı eserin Süryanîce çevirisini gerçekleştirmek üzere Huneyn'den açık destek alır. *Fi'l-fasd*'ın Süryanîce çevirisi, Huneyn tarafından İsa b. Yahyâ için yapılır. İsa bu metni Arapçaya çevirir.¹³³

Çeşitli konularda Huneyn de kendi ekibinden yararlanmayı ihmal etmemiş görünüyor. Huneyn'in genç yaşlarda yaptığı *Fi'l-firak*'ın Süryanîce çevirisini yeniden ele almasını öneren Hubeys'in bu teklifi, Huneyn tarafından çok yerinde bulunur ve gereği icra edilir. Huneyn'in yarım kalan bazı çalışmaları özellikle oğlu İshâk tarafından tamamlanır ki, *Fi eczâi't-tıbb*'ın Arapça çevirisi buna örnektir.¹³⁴

C. Hamilere göre

Dönemin başlıca entelektüel simaları ve aynı zamanda dönemin bilimsel çalışmalarının öncü isimleri olan çeviri hamilerinin Huneyn'in çalışma disiplinine büyük ilgi gösterdiğini, telif ve çevirilerine güvendiklerini, herhangi bir çeviri ve telif konusunda açıkladığı görüş ve düşüncelerine de itibar ettiklerini kolaylıkla söyleyebiliriz. Bilimsel çalışma hayatının daha başlarından itibaren onun entelektüel çevrelerde yer edindiğini görmekteyiz. Oldukça genç yaşlarda çevirileri uhdesine verilen eserler arasında Cündişapurlu Şîrîşû' b. Kutrub için çevirdiği *Fi asnâfi'l-hummeyât*, *Fi'l-firak*, Cibrîl b. Buhtîşû' için Süryanîceye çevirdiği *Fi'l-kuva't-tabî'iyye* yer alır.

Hamilerin ona itimadı, onların çevirinin niteliği konusunda olabilecek kişisel taleplerine engel oluşturmuyor. Bir genelleme olarak hamilerin, kendilerine takdim edilecek her türlü çeviri metnini kabul ettiklerini söylemek mümkün görünmüyor. Hatta hamilerin, çeviri metninde uygulanmasını istedikleri kişisel tercihleri vardı ve bunları

133 Bu eserler için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 15, 18, 37, 25, 35.

134 Bu iki eser için sırasıyla bkz. Huneyn, *Risâle*, s. 4-5, 31-32.

çevirmene rahatlıkla ifade ederek dikkate alınmasını talep etmekteydiler. Yûhannâ b. Mâseveyh'in kolay anlaşılır, açık ve kısa cümlelerle kurulu çeviri metni talebi, Huneyn tarafından her zaman dikkate alınmıştır. Aynı durum, onun Yûhannâ için yaptığı tashih ve redaksiyonlar için de geçerlidir. Yine Buhtîşû' b. Cibrîl adına yaptığı bütün çevirilerde çok titiz davrandığını belirten Huneyn'in bu ifadesi, Buhtîşû'nun tercihinin yansımadır. Selmeveyh, *Fî hîleti'l-bur*'un Sergius'a ait Süryanîce çevirisinin tashihini kolay ve anlaşılır bir redaksiyon kaydıyla Huneyn'den talep eder. Huneyn, Vezir Muhammed b. Abdulmelik adına *Fi's-savt*'ın Arapça çevirisini büyük bir özenle yapmış olmasını, haminin zeki ve kavrayışlı bir kişi olmasıyla ilişkilendirir. Bu arada adı geçen haminin bu çeviride çeşitli tashihler yapması, hamilerin bazen veya daha ihtiyatlı bir ifadeyle nadiren de olsa, bağımlı kalmayabildiklerini gösteriyor.

Hamilerin, çeşitli eserlerin mevcut çevirilerini düzeltme konusundaki taleplerini, Huneyn'in görüşü doğrultusunda "yeni bir çeviri" formuna dönüştürdükleri sık sık görülmektedir. Bazı durumlarda da Huneyn herhangi bir eser hakkında görüş bildirmekle beraber, bunu bağlayıcı bir şarta dönüştürmeden haminin yeni çeviri isteğini yerine getirmiştir. *Fî ta'arrufi 'ileli'l-a'dâi'l-bâtine*'nin Sergius'a ait Süryanîce çevirini başarılı bulmakla beraber, Buhtîşû' b. Cibrîl'in bu çeviriyi redakte etme isteğini yerine getirir.¹³⁵

Huneyn'in aynı zamanda bizzat hamilerce yapılan çevirilere katkı sağladığı da görülüyor. Yûhannâ b. Buhtîşû', *Fi'l-edviyeti'l-muk_bileti li'l-edvâ*'nın Süryanîce çevirisini yaparken Huneyn'den yardım alır.¹³⁶

Sonuç

Huneyn b. İshâk'ın (ö. 260/873) Alî b. Yahyâ'ya (ö. 275/888-889) yazdığı risale, IX. yüzyıl Süryanî ve Arapça bilim ve kültür tarihi için önemli bir kaynaktır. Eserde bu dönemlerde sözü edilen kültür ortamlarında mütedavil Galen literatürünün dökümü yapılmıştır. Risale, Galen'in eserlerinin Süryanîce ve Arapçaya çeviri durumu sürecini bütün yönleriyle değerlendirme imkanı sağlamaktadır. Böylece Arapçaya çeviri sürecinin, en azından, bir kesiti bir bütün olarak ortaya konulmuş olmaktadır.

135 Huneyn, *Risâle*, s. 13.

136 Huneyn, *Risâle*, s. 38.

Bu çalışmada Huneyn'in risalesinde yer verdiği bilgilerin kaynak ve çeviri metinler, çeviri süreci, yazarın bu süreçteki etkinliği ve etkisi konuları ile bunlara taalluk eden meseleler açısından işlenmesi hedeflenmiştir. Konu alanlarının tespitine içeriğin bütüncül yorumu ile ulaşılmıştır. Kaynak ve çeviri bibliyografyası kadar, yazar bunların ilişkili olduğu çevirmen, hamî, kültür ortamları ve sair hususları da ayrıntılandırıldığından, dönemin en azından bu itibarla kültürel çevreleri ve ilgileri aydınlatılabilmektedir. Gerek kaynak metin gerekse eski ve yeni çeviri metinler açısından Huneyn'in iyileştirme çalışmalarının sürekliliği onun bilimsel etkinliğinin bir parçası olarak görünmektedir. Huneyn, bilimsel ve çeviri çalışmalarında edindiği tecrübe ile konuşmuştur. Bu itibarla çeviri sürecinin bir ömürlük kesiti pek çok yönüyle ifadeye konu olmuştur. Bu süreçteki bilimsel çeviri faaliyetini bir bütün olarak değerlendirmesi bir yandan sürecin gelişimi diğer yandan Huneyn'in, yakın çevresinin ve diğer çevirmen ve bilim adamlarının etkinliği hakkında aydınlatıcı bilgiler sağlamaktadır.

Galen'in eserlerinin kaynak dili Yunanca, hedef dil alanları Süryanîce ve Arapçadır. Üçüncü hedef dil aktarımlarında Süryanîce ve Arapça arasındaki kaynak hedef münasebeti ortaktır. Her ikisi de bütün eserlerin hedef dil alanıdır. Hedef dilin seçiminde tamamen hamilerin tercihleri belirleyici olmuştur. Risale, Süryanî kültür tarihine de ışık tutuyor. VI. yüzyılda Sergius'un yaptığı Süryanîce çeviriler dışında Galen'in eserlerinin Arapçaya çeviri sürecinin bir parçası olarak Süryanîceye çevrildiği hususunda kuşkuyla yer kalmıyor. Galen'in 129 eserinden Huneyn'in Arapça çeviri sayısı kırk civarında iken Süryanîce çevirilerinin sayısı yüze yaklaşır. Süryanîceye çeviri açısından da faaliyetin kendi içinde bir yenilenme ve gelişme sürecinden geçtiği çok açık bir şekilde görülmektedir.

Çevrilecek eser nihai olarak çeviri hamisi tarafından tespit edilmekteydi. Risalede isimleri anılan hamiler, bilim adamları ve aydın devlet adamlarından oluşmaktadır. Hilafet makamı veya kurumsal bir yapının himayesi ile himayenin maddi karşılığı konusunda hiçbir emare bulunmuyor. Üst düzey devlet adamlarının çeviri siparişleri kişisel bir çerçevede sunulmuştur. Çeviri faaliyetinde dönemin faal güçlerinden Huneyn'in ekibinin bilimsel yetkinliği, buna kaynak metinlerin çeviri amaçlı seçimi, çeviri ve sair hususlarda yönlendiricilik fırsatı temin etmiştir. Bu durum eski çeviri metinlerine yönelik iyileştirmeler için de geçerlidir. Kaynak ve çeviri metin iyileştirmesi, eski çalışmaları da kapsıyordu. Huneyn'in kendi çalışmalarını yeni dona-

nımı ışığında yeniden ele alma alışkanlığı ise süreklilik gösterir. Ekip üyeleri arasında çeviri metinleri denetleme faaliyeti ciddi bir organizasyona dayalı idi.

Abstract

Hunayn Ibn Ishâq and His School in the Translation Process from Greek into Arabic

As widely accepted, an eminent physician and philosopher, a perfect scientist and translator Hunayn ibn Ishâq is one of the most dominating figure of the Arabic learning enlightenment of the ninth and tenth centuries. Beside his professional activities, Hunayn is well known for the contribution he made to the Arabic cultural renaissance with his practices, works, translations, style, method and the team he formed. Actually, the translations, editions and commentaries made by Hunayn and his school are supposed to be the cornerstone in Arabic science and the foundation of the Arabic knowledge. On the other hand as he was about fifty, he wrote a treatise for Alî b. Yahyâ on the works of Galen, and their translations made to Syriac and Arabic. The treatise is not merely an index of Galen's works, but detailed in many related points and many cultural issues are regarded as well, and furthermore the author gave light to the famous Arabic translation process, its problems, solutions etc. Moreover, it contains a lot of valuable data on the Syriac cultural history as well. In this paper I examined the data presented in the treatise of Hunayn from the mentioned points of view, and I solely focused on his evaluations without citing the commentments by the later sources and the researches of modern times to draw an easy and a complete scene of the process, as regarded by Hunayn himself, a leader of the process.

Key Words: Arabic, Greek, Syriac, Galen, Hunayn ibn Ishâq, *al-Risâlah* by Hunayn, Problems in Translations and Solutions.